

जीवरत्न ग्रन्थमाला - ५

बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

(प्रथम भाग)

- लेखक -

रत्न सुन्दर शाक्य

“परियत्ति सद्धम्म पालक”

भक्तपुर

- प्रकाशक -

भिक्षु महानाम महारथविर

आनन्दकुटी विहार

स्वयम्भू

जीवरत्न ग्रन्थमाला - ५

बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

(प्रथम भाग)

- लेखक -

रत्न सुन्दर शाक्य

“परियत्ति सद्धम्म पालक”

भक्तपुर

- प्रकाशक -

भिक्षु महानाम महारथविर

आनन्दकुटी विहार

स्वयम्भू

प्रकाशक :

भिक्षु महानाम महास्थविर
आनन्दकुटी विहार
स्वयम्भू, काठमाण्डौ

प्रथम संस्करण - १००० प्रति
(सर्वाधिकार लेखकमा सुरक्षित)

बु. सं. : २५३६

ने. सं. : १११२

वि. सं. : २०४६

ई. सं. : १६६२

मूल्य रु. २५१-

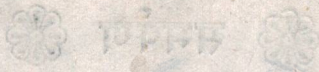
मुद्रक :

ज्योति मसलन्द मुद्रण उद्योग
लोकेश्वर स्थान, तामपालाछि, भक्तपुर

❁ समर्पण ❁

जसले जीवनभर दीपंकर विहारमा “नाम संगीति”
पाठ गरेर जानु भयो, वहाँ पूज्य पिता हेरामान
शाक्य (वि. सं. १९७१-२०४२) को
स्मृतिमा

— रत्न सुन्दर शाक्य

"Dhamma" is the central theme of this work, which is a collection of discourses (Suttas) from the Pali Canon. The text is presented in a clear, readable font, with the title and author information prominently displayed.

Dhamma Digital

www.dhamma.com

दुई शब्द

बुद्ध र धर्म संगै संघको पनि शरण जाने परम्परा बुद्ध-धर्म र बौद्ध संस्कृतिको एक आफ्नै प्रकारको अतुल्य विशेषता हो । धर्मको संस्थापकको शरण जाने जुनसुकै धर्ममा हुन्छ, साथै धर्म-संस्थापकको उपदेश वा संदेशको चिन्तन र मनन गर्ने पनि हुन्छ । तर ती उपदेश वा सन्देशलाई प्रवाहित गर्ने समूहको धर्म संस्थापक र धर्म संगै नै शरण जाने प्रावधान भन्ने मात्र बुद्ध-धर्ममा छ । यसै कारण-वाट बुद्ध-धर्ममा संघ व्यवस्था आज सम्म सशक्त र सक्षम भइ धर्म संरक्षणमा समर्पित हुन सकेको हो । अनि यसै कारण धर्ममा आफ्नो व्यक्तित्व समस्तिगत गहनतामा त्यसरी विलीन हुन सकेको हो, जसरी सागरमा चारै दिशाबाट बगेर आउने नदी नालाका पानी विलयन हुन्छ ।

बौद्ध भिक्षु संघका भिक्षुहरूको लक्ष आफ्नो व्यक्तित्व संघको समस्तिगत महत्त्वमा विलीन हुनु हो । त्यसै समर्पित उत्सर्गले गर्दा भिक्षु संघका भिक्षुहरूको व्यक्तिगत आलेखन बौद्ध वाङ्मयमा अपेक्षाकृत कम हुने गरेको पनि देखिन्छ । तर पनि समर्पण — कर्म र उत्सर्ग-आदर्शमा व्यक्तित्वको केही झलक हामी पाउँछौं । प्रस्तुत पुस्तकमा ईशाको दशौं शताब्दी देखि बिसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्ममा बुद्ध-धर्म

(क)

र बौद्ध संस्कृतिका चितक, साधक, अन्वेषक र सहयोगी दात।हरू गरी चौध व्यक्तित्वको आलेखन गरिएको छ ।

तिब्बतमा बुद्ध-धर्म प्रचार कार्यमा अहम भूमिका निभाउने मध्येको एक व्यक्तित्व आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानले राजा जयकामदेवको आग्रहबाट एक वर्ष (सन् १०४१) नेपालमा बस्नु भएको श्रोत सूचना प्रस्तुत पुस्तकमा प्रकाशित भएको छ । यस तथ्यबाट स्पष्ट हुन्छ, नेपालमा अन्धकार युग भनिने मध्ययुग पनि वास्तवमा बुद्ध-धर्म र बौद्ध-संस्कृतिको लागि प्रकाशमय युग हो ।

बुद्धको पञ्चवर्गीय भिक्षुसंग पहिलो भेट भएको स्थान र प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन स्थल धम्मकेस्तूप पत्ता लगाउने अनेकवारको अथक प्रयास पछि बुद्धगयाको पुरातात्विक महत्वमा ब्रिटिश सरकार र पुरातत्वविदहरूको ध्यान आकर्षित गर्ने, कुशीनगरको महापरिनिर्वाण स्तूपको भग्नावशेष पत्ता लगाउने, बैशालीको कूटागार शालाको भग्नावशेष, सांचीको स्तूप नं. २ र ३ बाट अग्निश्रावकहरूका अस्थि अवशेष पत्तालगाउने जनरल कनिंघमको वर्णन संगै बौद्ध तीर्थ-स्थलहरूको पुरातात्विक उत्खननको संक्षिप्तसारको उल्लेख दोस्रो रचनामा गरिएको छ ।

यस पुस्तकको तेस्रो रचना The sacred books of the East को सम्पादक, संस्कृत भाषाको विशिष्ट विद्वान, धम्मपदको अनुवादसंगै अनेकौं पालि पुस्तकको सम्पादन र प्रकाशन गर्ने फ्रेडरिक मायक्स मूलर बारेको छ ।

चौथो रचनामा The Light of Asia का लेखक प्रतिष्ठित कवि सर इडविन आर्नेल्डको जीवनी चित्रण गरिएको छ ।

धर्म शास्त्रार्थ भएको देखेर बुद्ध-धर्ममा प्रभावित भएको र न्यूयोर्कमा १८७५ मा The Theosophical Society र १८८० मा The Buddhist Theosophical Society स्थापना गर्ने, श्रीलंकामा ईशाई धर्मको प्रभावमा सरकारी स्तरबाट बौद्धहरूमा हुने अन्याय रोकन लगाएर वैशाख-पूर्णिमाको दिन सार्वजनिक छुट्टी घोषणा गराउने, बौद्ध धर्मको कुशल व्याख्याता र बुद्धधर्मका लागि जीवन उत्सर्ग गर्ने कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको विवरण पढ्दा हामीलाई ठूलो प्रेरणा र उत्साह प्रदान गर्दछ ।

प्रस्तुत पुस्तकको छैठौं रचना भिक्षु महावीर महास्थविर बारेमा छ । नेपाली भिक्षु श्रामणेरहरूको पहिलो पुस्तामा नेपालका प्रायः भिक्षु श्रामणेरहरूका गुरु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरलाई कुशीनगरमा बसाउने वहाँ भारतीय भिक्षु हुन् । आफु रोगी हुँदा एक बौद्ध भिक्षु-द्वारा गरेको सेवाबाट श्रीलंकामा बौद्धधर्ममा दोषीत भएका वीरयोद्धा बाबू कुंवर सिंह (सन् १७७७-१८५८) को भतिजा भिक्षु महावीर महास्थविरको जीवनमा घटेका अनेक रोचक घटना यहाँ चित्रित भएको छ ।

१८७५ मा नेपाल आईकन “नेपाल भाषाको शब्दकोष” तयार गर्ने, आफ्ना बौद्ध तीर्थयात्राको वर्णन प्रसंगमा नेपाल बारेमा लेख्ने, सुत्तनिपात र महावग्ग जस्ता ग्रन्थको अनुवादक इभान पाभ्लोभिच भिनायेक बारेमा सातौं रचनामा चित्रण गरेको छ ।

आफ्नो समस्त जीवन नै अंग्रेजी भाषामा बौद्ध साहित्य सृजना गर्नु र पालि त्रिपिटकको अनुवाद गर्नुमा विताउने पालि टेक्स्ट सोसाइटी लण्डनको संस्थापक डा. टी. डब्ल्यू. रीस डायविडस र २२ वर्ष-सम्म सोसाइटीको अध्यक्ष रहनु भएकी मिस आई.बी. हर्नरको बारेमा पनि यस पुस्तकको आठौं रचनामा लेखेको छ । आफ्नो क्रोधमाथी बुद्धधर्मको

प्रभावबाट नियन्त्रण गर्ने र भारतमा बुद्धधर्मको पुनरुद्धारक अनागारिक धर्मपाललाई खुल्ला दिलले आर्थिक सहयोग गर्ने महाबोधि सोसाइटी भारतको आर्थिक मेरूदण्ड त्यागमूर्ति मेरी एलिजाबेथ फोस्टर वारेमा पढ्दा हाँप्रो कंजुसी मनमा पनि धर्मका लागि केही दिनु पर्छ भन्ने प्रेरणा अभिसञ्चार हुन्छ ।

यस पुस्तकको दशौं रचना नेपालको एक धार्मिक एवं महान उदार चित्तको दाता धर्ममान साहुमा छ । सात्विक प्रवृत्तिको प्रतीक धनी भएर धनमा मोह नराख्ने, महापण्डित राहुल जस्ता धर्ममा समर्पित व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने धर्ममान साहुवारेको यस रचनामा नेपालको बुद्धधर्मको सानो इतिहास नै गांसिएको छ ।

नेपालको इतिहास लेखनमा स्तुत्य योगदान गर्ने फ्रान्सका आचार्य सिलवेन लेभी यस पुस्तकको एघारौं रचना विषय हो । बागची, बिधुशेखर शास्त्री र महापण्डित राहुल सांकृत्यायनलाई शिक्षा र प्रेरणा दिने सिलभेन लेभीको प्रसंगमा **Le Nepal** को महत्व वारेमा पनि केही पंक्ति भए हुन्थ्यो जस्तो मलाई लागेको छ ।

बाह्रौं रचनामा भारतमा बुद्धधर्मको पुनरुद्धारक, महाबोधि सोसाइटीका संस्थापक श्रीलंकामा जन्मनु भएका तर भारतमा बुद्धधर्म प्रचार र प्रसारका लागि २५ पटक सम्म भारतमा जन्म हुन पावोस् भन्ने कामना गर्ने अनागारिक धर्मपाललाई संगालेको छ ।

श्रीलंका र बर्माका बुद्ध-धर्मको अध्ययन गर्ने जर्मनको पाल ढाल्के जर्मन भाषामा बुद्ध-धर्म वारेमा लेख्ने प्रसिद्ध लेखक दीघनिकाय मज्झिम निकाय, धम्मपद आदिको जर्मन अनुवाद मात्र होइन आफ्नो घरलाई नै बौद्ध विहार (**Buddhistisches House**) बनाउने जर्मनको पहिलो बौद्ध साधक पनि हो ।

(५)

पुस्तकको चौधौं बौद्ध व्यक्तित्व लु० धम्मनन्द महास्थविर हो । २० औं शताब्दीको बुद्धधर्मको पुनर्जागरणका लागि अतीतको नालंदा र विक्रमशीला महाविद्यालय जस्तै शिक्षाकेन्द्र रहेको विद्यालंकार परिवेणका प्रिंसिपल लु० धर्मानन्द महास्थविरबाट के कस्ता शिष्य-हरू बने पठनीय छ ।

वस्तुतः यो पुस्तक बौद्ध विद्वान, साधक, अन्वेषक र दाताहरूको एउटा उल्लेखनीय संगालो हो । नेपाली बाङ्मयका लागि बुद्ध धर्म र संस्कृति पक्षका बौद्ध साधकहरूको ज्ञान दिने ठूलो श्रोत हो । आर्थिक भारबाट प्रकाशि हुन नसकेका अझ १२ साधक-हरूको चिनारीको संगालो प्रकाशनार्थ सहयोग गर्न म श्रद्धालु दाताहरू र साहित्य प्रेमीहरू अथवा साहित्यिक र धार्मिक संस्थाहरूमा हार्दिक अपील गर्दै पुस्तकका लेखकको प्रयासमा हार्दिक सराहना सहित साभ्रवाद दिन्छु ।

Dhamma.Digital

Wat Bovoranivest Vihar
Bangkok 10200, Thailand
20 April 1992

— भिक्षु सुदर्शन

प्राक्कथन

“बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू प्रथम भाग”को रूपमा बौद्ध जगतका १४ जना विशिष्ट प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तिहरूको परिचय वा जीवनी यहाँको समक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा म निकै हर्षित छु ।

मैले वहाँहरूको जीवनीलाई ज्येष्ठता (जन्मको हिसाबले) को क्रममा राखिएको छु । दशौं शताब्दीका “आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान पश्चात दोस्रो व्यक्तित्वको रूपमा महान पुरातत्वविद् जनरल अलेक्जण्डर कनिंघमलाई प्रस्तुत गरेको छु । वहाँ सन् १८३४-३५ मा तथागतको धर्मचक्र प्रवर्तनस्थल सारनाथमा खुदाई गर्न आउनु भएको र अन्तमा सन् १८८० सम्म (बैशाली विवरण प्रस्तुत गर्नु भएको) पनि देखिन आएको कारण मैले वहाँको जन्म १६ सौं शताब्दीको पहिलो दशकमा मानेको छु ।

तेस्रो रचना (जीवनी) फ्रेडरिक मायक्स मूलरदेखि लु. धर्मानन्द महास्थविर सम्मत पूर्ण मिति (जन्म र मृत्यु भएको साल) का साथ प्रस्तुत गरेको छु ।

यहाँको समक्ष यी जीवनीहरू प्रस्तुत हुन आउनुको श्रेय मैले नेपालभाषाका सुप्रसिद्ध भाषासेवी (विशेषतः लोकगीत संङ्कलक)

(च)

बौद्धोपासक, महापण्डित राहुल साँकृत्यायनका एक हितैषी मित्र मानदास तुलाधर (ने. सं. १०२०-१०६५) का सुपुत्र सुगतदास तुलाधरलाई दिन चाहन्छ, किनकि वहाँसित सम्पर्क भएदेखिन मात्र मैले सन्तोषजनक रूपमा राहुल साहित्य र अन्य बौद्ध साहित्यहरू अध्ययन गर्न पाएको छु । वहाँ (सुगतदास तुलाधर) ले मेरो निमित्त आफ्नो निजी पुस्तकालय जहिले पनि स्वतन्त्र छोडि दिनु हुन्छ, साथै मलाई आवश्यक भएको जुनसुकै किताब पनि निशंकोच दिएर पठाउनु हुन्छ । अतः म वहाँ प्रति विशेष रूपमा ऋणी छु ।

वहाँको अलावा मलाई बरोबर किताबहरू दिई सहयोग गर्नेहरूमा भिक्षु अश्वघोष महास्थविर (हाल राष्ट्रिय सभा सांसद) र भिक्षु धम्मशोभन स्थविर (सहोदर दाजु-धर्म सुन्दर शाक्य) पनि हुनुहुन्छ, वहाहरूप्रति पनि म ऋणी छु ।

ऋणी छु ! सुदर्शन महास्थविर प्रति पनि । वास्तवमा वहाँ नै यस पुस्तकको जन्मदाता हुनुहुन्छ । वहाँले नै महान पुरातत्त्ववेत्ता कर्निधम, बौद्ध वाङ्मयमा सुविख्यात अंग्रेजी अनुवादक डा. टी. डब्ल्यू. रीस डाय्विडस्, त्यागशीलतामा सुविख्यात महिला मेरी एलिजावेथ फोस्टर आदि ५, ६ जना विशिष्ट व्यक्तिहरूको जीवनी लेखन प्रोत्साहन एवं आदेश दिनु भएको थियो । त्यसैमा आफूले पनि फ्रेन्च विद्वान आचार्य सिलवेन लेवी, बौद्ध झण्डाका आविष्कारक हेनरी स्टील अल्कोट, महान दाता धर्ममान साहु आदिका साथ पूर्व प्रकाशित ("आनन्द भूभि" र "धर्मकीर्ति" पत्रिकामा) केही व्यक्तिहरूको जीवनी पनि क्रमिक रूपमा सङ्कलन गरी यस पहिलो भागमा १४ जना बौद्ध व्यक्तित्वहरू मात्र समावेश गरेको छु । पूर्व प्रकाशित जीवनीहरूमा आवश्यकतानुसार केही थप घट पनि गरेको छु ।

(छ)

एउटा अफशोचको कुरा ! जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघम र डा. टी. डब्ल्यू. रीस डायविड्सको फोटो निकै ठाउँमा खोजविन गर्दा पनि ल्याउन नसकेको कारण राख्न असमर्थ भएँ ।

मेरो पूर्व प्रकाशित रचना (विशेषतः जीवनी) सङ्कलन गरी पुस्तक रूपमा ल्याउनु पर्ने आवश्यकता महशुस गरी दिनु भएका व्यक्तिहरूमा “बौद्ध संघ भक्तपुर” का अध्यक्ष, (२०३५ सालदेखि) सानो ठिमी क्याम्पसका सह-प्राध्यापक त्रिरत्न शाक्य पनि एक हुनु हुन्छ । वहाँले मलाई निरन्तर लेख्ने प्रोत्साहन पनि दिनु हुन्छ । अतः वहाँ प्रति पनि म ऋणी छु ।

मेरो, विशेषतः बुद्ध-धर्म र बौद्ध संस्कृतिका महान प्रचारकहरूको जीवनी प्रस्तुत गर्दै जानुको प्रमुख लक्ष्य थियो— बुद्ध धर्मको साथसाथै वहाँहरूको जीवनीलाई अध्ययन मनन गरी आ-आफ्नो जीवनलाई पनि वहाँहरूको मापदण्डमा पुऱ्याउने लक्ष्य एवं कोशिश गराउनु वास्तवमा सच्चा मार्ग दर्शक वा दर्शन त महापुरुषहरूको जीवन चरित्र नै हुन आउँछ, होइन त ?

यस पुस्तकमा आएका बौद्ध विभूतिहरूको जीवनी पढी कुनै एक जनाले मात्र भए पनि वहाँहरूबाट केही न केही प्रेरणा लिई धर्मको निमित्त केही गर्नु पर्छ भन्ने आभासका साथ बुद्ध र बुद्धको धर्मलाई कुनै पौराणिक कथा कहानीको रूपमा नभएको तथा प्रागैतिहासिक रूपमा पनि नसम्झी पूरा ऐतिहासिक रूपमा रहेको तथ्यलाई अवगत गर्नु भएको खण्डमा मेरो प्रयास सफल भएको सम्झन्छु ।

अन्तमा “दुई शब्द” लेखी दिनु भएका भिक्षु सुदर्शन महास्थविरलाई पुनः एक पटक गुणास्मरण गर्दै, पुस्तक प्रकाशनको भार बहन गरी दिनु भएका “जीवरत्न ग्रन्थमाला” का प्रणेता

(ज)

भिधु महानाम महास्थविरलाई पनि कृतज्ञता एवं प्रसन्नता भाव व्यक्त गर्दै, यहाँलाई “परिशिष्ट” एक पटक विशेष रूपमा अध्ययन गर्ने अनुरोधका साथ गर्दै विदा माग्दछु ।

धन्यवाद !

३ जेष्ठ २०४६

बैशाख-पूर्णिमा

२५३६

रत्न सुन्दर शाक्य

थालाछे टोल, भक्तपुर

प्रकाशकीय

श्री रत्न सुन्दर शाक्य “परियत्ति सद्धम्मपालक” ले लेख्नु भएको “बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू” पुस्तकलाई “जीवरत्न ग्रन्थ-माला-५” को रूपमा प्रकाशित गर्न पाउँदा मलाई साह्रै खुशी लागेको छ ।

यस पुस्तकका लेखकले बौद्ध जगतका सुपरिचित-अपरिचित १४ जना विशिष्ट बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।

यसै प्रकाशनको सन्दर्भमा “जीव रत्न ग्रन्थ माला”को बारेमा केही भन्नु आवश्यक ठान्दछु । म मेरो स्वर्गीय काका जीवरत्न कंसाकारको स्मृतिमा यस प्रकाशनलाई अगाडि बढाउने प्रयत्न गर्दछु ।

सन् १९३० को डिसेम्बर महीनामा म श्रीलंकाका केलनिया-स्थित विद्यालंकार परिवेणका प्रधानाचार्य लु. धम्मानन्द महास्थविर (यस पुस्तकका चौधौं व्यक्तित्व) को आचार्यत्वमा श्रामणेर भएका थिए । विद्यालंकार परिवेणमा ३ वर्ष जति रही सिंहली संस्कृत, पालि एवं अन्य बौद्ध साहित्य अध्ययन गरिसके पछि मातर

(दक्षिणी श्रीलंका) को महामन्तिन्द परिवेणमा गएको थिएँ । महा-
मन्तिन्द परिवेणका प्रधानाचार्य धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक
महास्थविरको छत्रछायाँमा ६ वर्ष जति रही पालि साहित्य अध्ययन
गरिसके पछि सन् १९४० मा भारत फर्केको थिएँ ।

त्यसवेला, “महबोधि सभा, सारनाथ” बाट “धर्मदूत”
मासिक पत्रिका प्रकाशन हुँदै आइरहेको थियो, जसमा सहायक
सम्पादकको रूपमा मैले पनि केही वर्ष काम गरेको थिएँ । त्यसवेला
(अप्रिल, १९४१, वर्ष - ६ अङ्क - १) देखि “धर्म-दूत” पत्रिकामा
एउटा-एउटा लेख नेपालभाषाबाट पनि प्रकाशित गर्नमा मद्दत
गरेको थिएँ ।

१७ अक्टोबर १९४३ का दिन श्रामणेर प्रज्ञारश्मिका साथ
सारनाथमा मेरो उपसम्पदा कार्य सम्पन्न भएको थियो । उपसम्पदा
पश्चात सन् १९४४ को शुरुमा “महाबोधि सभा” बाट केही दिनको
विदा लिई काठमाडौँ आएको थिएँ । त्यसैवेला मेरो काका जीवन रत्न-
ले मेरो भिक्षु-जीवन माथि अगाडि श्रद्धा राखेर दुई हजार रूपैया
दान दिएर जानु भएको थियो । म निस्वार्थ भिक्षु-जीवन वितार्ई
सकेको व्यक्तिलाई त्यो रूपैयाको कुनै आवश्यकता थिएन । अतः
त्यसै रकमलाई प्रयोगमा ल्याइकन बुद्ध-धर्मको अनुष्ठानको लागि
पुस्तक प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखी काकाकै नामबाट “जीव रत्न ग्रन्थ-
माला” शुभारम्भ गरेको थिएँ ।

यसको पहिलो पुष्प, भदन्त आनन्द कौशल्यायनले संस्कृतबाट
हिन्दीमा अनुवाद गर्नु भएको “बुद्ध-शतकम्” थियो भन्ने दोस्रो पुष्प
सन् १९४४ मै भिक्षु धर्मरत्नबाट अनुवाद भएको (पालिबाट हिन्दी)
“सुत्त निपात (प्रथम भाग)” थियो । तेस्रो पुष्प डा. भरतसिंह
उपाध्यायले पालिबाट हिन्दी अनुवाद गर्नु भएको “थेरी गाथाएँ”

लाई अनागारिका चन्द्रशीलाले नेपाल भाषामा अनुवाद गरी सन् १९५७ मा प्रकाशित गरेको “थेरी-गाथा” हुन आएको थियो भने चौथो पुष्प सन् १९८९ मा प्रकाशित व. आ. कनकद्वीप ‘साहित्यरत्न’ को “बुद्ध धर्मको सार संक्षेप” थियो ।

यो पाँचौं पुष्प “बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू” बाट पनि त्यस्तै बौद्ध साहित्यमा अमूल्य योगदान पुऱ्याउँदै जानेछ भन्ने आशाका साथ लेखकको प्रयास अझ सुसंगठित हुँदै जायोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

२९ बैशाख २०४९

भिक्षु महानाम “कोविद”

आनन्दकुटी विहार

Dhamma.Digital

विषय सूची

सि. नं.	विवरण	पेज नं.
१.	दुई शब्द	- क
२.	प्राक्कथन	- च
३.	प्रकाशकीय	- झ
४.	आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान	- १
५.	जनरल अलेक्जण्डर कनिंघम	- १०
६.	फ्रेडरिक मायक्स मूलर	- २८
७.	सर इडविन आर्नल्ड	- ३३
८.	कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट	- ४१
९.	भिक्षु महावीर महास्थविर	- ५२
१०.	इभान पाभ्लोभिच मिनायफ	- ६०
११.	डा. टी. डब्लू. रीस डायविडस्	- ६६
१२.	मेरी एलिजावेथ फोस्तर	- ७२
१३.	धर्ममान साहु	- ७६
१४.	आचार्य सिलवेन लेवी	- ८८
१५.	अनागारिक धर्मपाल	- ९७
१६.	डा. पाँल ढाल्के	- ११३
१७.	लु. धर्मानन्द महास्थविर	- ११८
१८.	परिशिष्ट	- १२६

विष्णु पत्रिका

क्र. सं.	विषय	पृ. सं.
१	विष्णु पत्रिका	१
२	विष्णु पत्रिका	२
३	विष्णु पत्रिका	३
४	विष्णु पत्रिका	४
५	विष्णु पत्रिका	५
६	विष्णु पत्रिका	६
७	विष्णु पत्रिका	७
८	विष्णु पत्रिका	८
९	विष्णु पत्रिका	९
१०	विष्णु पत्रिका	१०
११	विष्णु पत्रिका	११
१२	विष्णु पत्रिका	१२
१३	विष्णु पत्रिका	१३
१४	विष्णु पत्रिका	१४
१५	विष्णु पत्रिका	१५
१६	विष्णु पत्रिका	१६
१७	विष्णु पत्रिका	१७
१८	विष्णु पत्रिका	१८
१९	विष्णु पत्रिका	१९
२०	विष्णु पत्रिका	२०
२१	विष्णु पत्रिका	२१
२२	विष्णु पत्रिका	२२
२३	विष्णु पत्रिका	२३
२४	विष्णु पत्रिका	२४
२५	विष्णु पत्रिका	२५
२६	विष्णु पत्रिका	२६
२७	विष्णु पत्रिका	२७
२८	विष्णु पत्रिका	२८
२९	विष्णु पत्रिका	२९
३०	विष्णु पत्रिका	३०

Dhamma Digital

आचार्य दीपंकर श्री ज्ञान
(सन् १८८२ - १०५४)

१. आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान

तिब्बतमा बुद्धधर्म प्रचार गर्नमा विशेष योगदान दिने महापुरुषहरूमध्ये आचार्य शान्तरक्षित (इ. सं. ६५० - ७५०) र आचार्य कमलशील (इ. सं. ७१३ - ७८६) पछि आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानको नाम प्रमुख हुन आउँछ। संस्कृतका अमूल्य ग्रन्थहरूलाई तिब्बती भाषामा सुलभ (अनुवाद) गर्नुभएकोमा वहाँ उपर्युक्त दुवैजना आचार्यहरूमध्ये अगाडि थिए। तिब्बतीहरू वहाँलाई "अतिशा" (धर्मस्वामी श्री अतिशय) को नामले पनि पुकार्दछन्।

वहाँको जन्म सन् ९८२ मा, पूर्वी भारतको सहोर भन्ने स्थानमा भएको थियो। वहाँ राजा कल्याणश्री र रानी प्रभावतीको तर्फबाट दोश्रो पुत्र चन्द्रगर्भको रूपमा जन्मनुभएको थियो। वहाँको दाजु पद्मगर्भ र भाइ श्रीगर्भ थिए।

राजा कल्याणश्रीको विक्रमशीला बिहारसित घनिष्ठ सम्बन्ध थियो, जुन विहार त्यसवेला एक विश्वविख्यात बौद्ध शिक्षणालय

थियो, जुन शिक्षणालय राजधानी भंगलपुर (वर्तमान - भागलपुर) मा नै अवस्थित थियो ।

राजा कल्याणश्रीले राजकुमार चन्द्रगर्भलाई ३ वर्षको अवस्थामा नै पढ्नको निमित्त पठाउनुभयो । ११ वर्षको उमेरमा त वहाँले लेखपढ गर्नुको साथै गणित र व्याकरणमा पनि असाधारण ज्ञान प्राप्त गरिसक्नु भएको थियो ।

यसरी प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरिसक्नु भएपछि राजकुमार चन्द्रगर्भले भिक्षु भई निश्चिन्ततापूर्वक अध्ययन गर्ने संकल्प गर्नु भएको थियो ।

एकदिन अनायास वहाँ महापण्डितको साथै महावैयाकरण (व्याकरणमा उच्च ज्ञान भएका) भिक्षु जितारिकहाँ पुग्नुभयो । राजकुमारले आफ्नो इच्छा जाहेर गरे, जसको प्रत्युत्तरको रूपमा भिक्षु जितारिले नालन्दामा गई प्रवृजित हुने परामर्श दिए । वहाँको विचार थियो कि यदि राजकुमार विक्रमशीलामै प्रवृजित भइरह्यो भने "राजाको पुत्र हुँ" भन्ने अभिमान सदा आइरहन सक्छ ।

महापण्डित जितारिको सुझाव अनुसार राजकुमार चन्द्रगर्भ मातापिताको आज्ञा लिई नालन्दा जानुभयो । नालन्दा पुग्नासाथ नालन्दाका राजाले आश्चर्य प्रकट गरी सोधे - "आफ्नै देशमा विक्रमश्रीमा महाविहार छँदाछँदै यहाँ किन पढ्न आएको ?"

यसको प्रत्युत्तरमा कुमार चन्द्रगर्भले नालन्दाको प्राचीनता र विशेषताको वयान गरे । हो पनि, त्यसताका रहेको ४ प्रमुख बौद्ध-शिक्षणालयहरू मध्ये नालन्दाको महत्त्व निकै अगाडि बढेको थियो ।

(२)

अन्य ३ थिए — १. विक्रमशीला २. ओदन्तपुरी (विहारशरीफ) र
३. वजासन (बुद्धगया) ।

चीनिया यात्री हुयन साङ्ग (७ औं शताब्दी) को समयमा नालन्दा महाविहारमा १५०० अध्यापक र १०,००० विद्यार्थी थिए । हुयन साङ्गले नालन्दामा प्रविष्ट हुन पाउनु नै उच्च योग्यताको परिचायक मानिने कुराको पुष्ट्याई यहाँसम्म गरेका थिएकि कुनै कुनैले त छूट बोलेर भएपनि नालन्दाको स्नातकदाला भनी धेरैजसो स्थान-हरूमा विशेष सम्मान प्राप्त गर्दथे ।

राजकुमार चन्द्रगर्भले नालन्दाका राजाबाट सिफारिश प्राप्त गरी नालन्दा विश्वविद्यालयमा प्रविष्ट हुनुको साथै आफूलाई यथा-योग्य स्थानको प्रबन्ध पनि पाएको थियो । वहाँ नालन्दा विश्वविद्या-लयका कुलपति (प्रधानाचार्य) भिक्षु बोधिभद्रको हातबाट श्रामणेर हुनु भयो र नाम पनि वहाँबाटै “दीपकर श्रीज्ञान” राखियो ।

यसरी राजकुमार चन्द्रगर्भ १२ वर्षको उमेरमा श्रामणेर हुनु-भयो र भिक्षु (उपसम्पदा) हुन २० वर्षको उमेरमा हुनुपर्ने हुनाले ८, ९ वर्षको निमित्त आचार्य बोधिभद्रले वहाँलाई आफ्नो गुरु अव-धूतिपाद (मैत्रीपा) कहाँ (राजगृहमा) लिएर गए, जहाँ दीपकर श्रीज्ञानले १८ वर्षको उमेरसम्म (६ वर्ष) प्रशस्त धार्मिक (शास्त्र) हरूको अध्ययन गरे ।

यसपछि दीपकर श्रीज्ञान १८ वर्षकै उमेरमा मन्त्र-शास्त्रको विशेष अध्ययन गर्न त्यस समयको प्रतिष्ठित तान्त्रिक, ८४ सिद्धहरू-मध्ये एक, विक्रमशीला महाविहारको उत्तरद्वारका द्वारषण्डित “नारोपा” (नरोत्तमपाद) कहाँ गए, जहाँ दीपकरले २९ वर्षको

उमेरसम्म (११ वर्ष) नारोपाका शिष्य भई विक्रमशीलामा आफ्नो अध्ययन समाप्त गरे, तर पनि वहाँको ज्ञान - पिपासा शान्त भएको थिएन । वहाँ त्यहाँबाट बोध-गयाको वज्रासन महाविहारका प्रधान भिक्षु दोर्जेदन पा (वज्रासनी-पाद) कहाँ गए, त्यहाँबाट वज्रासनकै "मति-बिहार" मा.जानु भयो र वहाँ, त्यहाँको महाविनयधर (विनयपिटकका महाविद्वान) भिक्षु शीलरक्षितको तर्फबाट उपसम्पन्न हुनु-भयो ।

दीपंकर श्रीज्ञानले भिक्षु शीलरक्षित कहाँ दुई वर्ष रही सारा विनयपिटकको अध्ययन गर्नुभयो ।

यसरी ३१ वर्षको उमेरमा दीपंकर श्रीज्ञान विभिन्न शास्त्र, त्रिपिटकको साथै तन्त्रशास्त्रको पनि महापण्डित हुनुभयो ।

यति भएर पनि, वहाँको ज्ञानपिपासा अझै शान्त भएको थिएन वहाँले सुवर्णद्वीप (वर्तमान सुमात्रा) का आचार्य धर्मपालको प्रसिद्धि सुनिराख्नु भएको थियो । अतः वहाँकहाँ गई अध्ययन गर्ने निश्चय गरे । तदनुसार बुधद गयाबाट बिदा लिई दीपंकर श्रीज्ञान ताम्रलिपि (तमलुक, जिल्ला मेदिनीपुर) को बाटोबाट समुद्रतटमा पुग्नुभयो र त्यहाँबाट जहाजमा चढी अनेक विघ्नवाधाहरू सहन गर्दै १४ महिना बिताई सुवर्णद्वीप पुग्नुभयो ।

आचार्य सुवर्णद्वीपीय धर्मपालकहाँ दीपंकर श्रीज्ञानले अनेक दर्शन सम्बन्धी प्रशस्त ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नुभएको थियो । जसमा पेशावरका प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक असंग (सन् २८० - ३६०) का "अभिस्वयालकार" र आचार्य शान्तिदेव (सन् ६९१ - ७४३ का "बोधिवर्षावतार" पनि समाविष्ट थिए ।

आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान सुवर्णद्वीपमा १२ वर्ष सम्म अध्ययन गरिसकेपछि पूरा ४४ वर्षको उमेरमा विक्रमशीला महाविहारमा फर्कनु भयो र आफ्नो असाधारण योग्यताको कारण ५१ जना पण्डित-हरूको अग्रजको साथै १०८ बटा विहार तथा देवालयहरूको नायक हुनु भयो । त्यसबखत विक्रमशीला महाविहार (महाविद्यालय) का प्रधान भिक्षु रत्नाकर शान्ति (शान्तिपा) थिए, वहाँ पनि आचार्य सुवर्णद्वीपीय धर्मपालका शिष्य भइसकेका थिए ।

यसरी ११ औं शताब्दीको शुरुमा (सन् १०२६ - २७) दीपंकर श्रीज्ञान विक्रमशीलाका आठ (८) जना महापण्डितहरूमा एक हुनुभएको थियो ।

तिब्बतमा सातौं शताब्दीको मध्यमा सम्राट् श्रोङ्ग-चन-गम्पोले बुद्धधर्म भित्र्याएको थियो । तिब्बतमा यो धर्म सम्राट् श्रोङ्ग-चन-गम्पोको दिग्विजयको कारणले सन् ६४० मा नेपालका सम्राट् अशु-वर्माकी छोरी भृकुटी (रिङ-चुन्) ले दाइजोको रूपमा ल्याएकी थिइन । यसको वर्ष दिनपछि फेरि चीन नरेशकी राजकन्या बेचिन (कोङजो) ले पनि दाइजोको रूपमा एक भव्य ऐतिहासिक बुद्धमूर्ति तिब्बत ल्याएकी थिइन । यी चीनी राजकन्या कोङ-जोले आफूले ल्याएको बुद्धप्रतिमा स्थापित गर्न ल्हासा नगरको उत्तरी भागमा “रमोछीका मन्दिर” बनाएकी थिईन् । तर नेपालकी राजकुमारी भृकुटीसित आफूले ल्याएका अक्षोभ्य, मंत्रेय तथा ताराको मूर्ति स्थापित गर्न त्यसरी मन्दिर बनाई स्थापित (प्रतिष्ठित) गर्न त्यति सम्पत्ति थिएन । बो कुरा सम्राट् ले थाहा पाइ ल्हासा शहरको मध्यम “खूल-सनङ” नामक एक सुन्दर मन्दिर बनाई ती मूर्तिहरू प्रतिष्ठित गरेको थियो । चीनी राजकन्याले बनाएको मन्दिरको साथै नेपाली राजकुमारीको

निमित्त बनाइदिएका ती मन्दिरहरू अहिलेसम्म पनि विद्यमान रहेको कुरा महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी शुरूवात भएको बुद्धधर्मले तिब्बतमा उन्नति-अवनति गर्दै ११ औं शताब्दीको पहिलो दशक देखि फेरि बिकार पैदा भएको कारणले राजभिक्षु येशेओ (ज्ञानप्रभ) ले धर्मको सुधार गर्न २१ जना होनहार तिब्बती बालकहरूलाई दश वर्षसम्म तिब्बतमै राम्रो शिक्षा दिइसकेपछि उच्च शिक्षा हासिल गराउन काश्मिर पठाएको थियो । तर मानसरोवर जस्तो ठण्डा ठाउँमा रहने तो नौजवानहरूलाई काश्मिर पनि घेरै गर्मी ठाउँ हुन गयो, यहाँसम्मन कि २१ जना युवाहरूमा सिर्फ २ जना मात्र (रत्नभद्र र सुप्रज्ञ) तिब्बत फर्कन पाइयो । रत्नभद्र (सन ९५८-१०५५) पछि आएर तिब्बतका एक प्रमुख (सुप्रसिद्ध) अनुवादक बन्न गएको थियो ।

तान्त्रिक बौद्ध धर्मको सुधार गर्न सिर्फ एक जना विद्वान् (रत्नभद्र) को सहायताले मात्र सम्भव नहुनु, साथै पढाउनको निमित्त बाहिर (भारत) पनि पठाउन नहुनु आदि कारणले राजा भिक्षु येशेओले यही निश्चय गरे कि भारतबाटै कुनै एक पण्डितलाई तिब्बत बोलाई धार्मिक सुधार गराउनु वेश हुनेछ । त्यसवेला विक्रमशिलामा पश्चिमी तिब्बतका विद्यार्थीहरू पनि पढ्न आउने गर्दथे । उनीहरूको तर्फबाट राजा ज्ञानप्रभ (येशेओ) ले आचार्य दीपंकर श्री ज्ञानको प्रसिद्धि सुनेका बिए । वहाँलाई तिब्बत भित्र्याउने आशयले केही मानिसहरूलाई विक्रमशीला भारतमा पठाए । तर दीपंकर श्री-ज्ञानले भोट जान स्वीकार गरेन । तैपनि राजा येशेओले हुरेश खाएनन् । फेरि एक दल विक्रमशीला पठाउन तयार गरे । तर धनको अलि कमी भएको कारणले राजा येशे-ओ-सुन एकत्र गर्न सीमान्त प्रदेश (नर्लोग) गएको थियो । त्यही राजा येशे-ओलाई नर्लोगका

राजाले पक्राउ गरी जेलमा राखिदिए । आफ्नो पितालाई छुटाउन उत्तराधिकारी बोधिप्रभले प्रशस्त सुन (धन) जम्मा गरिलगेका थिए ।

तर राजा येशे-आंले आफूलाई छुटाउनुको सट्टा भारतबाट कुनै एक पण्डितलाई बोलाउन ती रकम खर्च गर्न आज्ञा दिए । यो कुरा थाहा पाउनासाथ पहिले नाईनास्ति (अस्वीकार) गरिराख्नुभएका दीपंकर श्रीज्ञानले तिब्बत आउन स्वीकार गरे ।

यसप्रकार सन् १०४० मा, ५८ वर्षको उमेरमा निकै कठिनताका साथ विक्रमशीला महाविहारका सँघस्थविर (मुख्यनायक) रत्नाकर शान्तिसित अनुमति प्राप्त गरी बान्ह (१२) जनाको एक दल बनाई दीपंकर श्रीज्ञानले आफ्नो स्वदेश छोड्नु अगाडि त्यस पवित्र ठाउँकोदर्शन गर्न जानुभयो, जहाँ सिद्धार्थ गौतम 'बुद्ध' हुनुभएको थियो ।

वहाँहरू नेपालको बाटोबाट तिब्बत जान लागेको थियो । त्यसकारण नेपालराज्यमा प्रविष्ट हुनासाथ विस्तार-विस्तारै नेपालको राजधानीमा पनि पुग्नु भयो र नेपाल नरेश जयकामदेव (ठकुरीवंश) सँग पनि भेट गर्नुभएको थियो ।

राजा जयकामदेवले दीपंकर श्रीज्ञानलाई बृहत् सम्मान गरेको थियो, साथै यही रहन अनुरोध पनि गरेको थियो, जुन अनुरोधलाई अस्वीकार गर्न नसकी आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान एक वर्ष (सन् १०४१) नेपालमै रहनुभएको थियो ।

नेपालबाट बहाँहरू सन् १०४२ मा पश्चिम तिब्बतको डर्ग प्रदेशमा पुग्नुभयो । त्यहाँबाट बहाँहरू मानसरोवरको पश्चिममा अब

स्थित “थो-लिङ” भन्ने बिहारमा पुग्नुभयो, जुन बिहार राजा येशे-ओले बनाएको थियो । यस बिहारमा ९ महिनासम्म रही आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानले धर्मोपदेश बाहेक कतिपय ग्रन्थहरूको अनुबादको साथै आफ्नो प्रसिद्ध ग्रन्थ “ बोधिपथ - प्रदीप ” को पनि रचना गर्नु-आएको थियो ।

यहाँबाट दीपंकर श्रीज्ञान सन् १०४४ मा “पुरङ” भन्ने ठाउँमा आइपुग्नुभयो, जहाँ वहाँले आफ्ना प्रिय शिष्य डोम् - तोन् - पा (सन् १००३ १०६५) संग भेटघाट गर्नुभएको थियो, जसले आफ्नो गुरुलाई तबदेखिन मृत्युवन्त छाया जस्तै रही सेवाटहल गरेका थिए । आचार्यको निधनपछि “गुरु-गुणधर्माकर” नामले प्रिय शिष्य डोम् - तोन् पाले दीपंकर श्रीज्ञानको जीवनी लेखेका बिए ।

आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानको धर्मोपदेश सुन्नको निमित्त टाढा टाढाबाट नै मानिसहरू आउने गर्दथे, साथै आ-आफ्नो ठाउँमा धर्मो-पदेश दिलाउन निमन्त्रणा पनि गर्दथे । जुन निमन्त्रणालाई सहर्ष स्वीकार गर्दै आचार्य दीपंकर बेला बेलामा ठाउँ-ठाउँमा चारिका गर्दथे ।

पुरङको प्रवासपछि आचार्य सन् १०४७ मा मध्य तिब्बतको सम-ये बिहारमा पुग्नुभयो, जुन बिहार तिब्बतमा सर्वप्रथम आचार्य शान्तरक्षितले सम्राट् खि - सोङ - ल्दे वचनको सहायत्वले ब्रम्हपुत्र नदीको किनारामा १२ वर्ष लगाएर तयार गरिएको थियो ।

सम-ये बिहारपछि सन् १०५० देखि आचार्य ‘येर-पा’ नामक बिहारमा निवास गर्नुभयो । यहाँपछि वहाँको अन्तिम निवासस्थान ल्हासाको दाक्षिणतर्फ रहेको “सये-थङ्ग” भन्ने बिहार हुन गयो । जहाँ ७३ वर्षको उमेरमा, सन् १०५४ मा यस महापुरुषले सदाको निमित्त

आफ्नो जीवन-लीला समाप्त गरे ।

आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानले घमं र दर्शन सम्बन्धी ३५ वटा ग्रन्थ र तन्त्र सम्बन्धी सानो ठूलो गरि ७० वटा भन्दा बढि ग्रन्थहरू लेख्नु भएको थियो । यसको अलावा कयौं संस्कृत ग्रन्थहरू पनि द्वैभाषिक (लोचवा) हरूको मदत लिई वहाँले अनुवाद गर्नु भएको थियो । यी सम्पूर्ण ग्रन्थहरू कंजूर-तंजूर (तिब्बतको बुद्धबचनामृत त्रिपिटक) मा रहेको कुरा तीनै यान (महायान, वज्रयान, स्थविरवाद) का पण्डित राहुल सांकृत्यायन बताउनु हुन्छ ।

वहाँको स्मृति स्वरूप अहिलेसम्म पनि सये - थङ्गको त्यस तारा देवालयमा दीपंकर श्रीज्ञानको भिक्षापात्र, दण्ड, घमंकरक (लोटा) को साथै डोम्-तोन्-पाको वस्त्र समेत राखिएको कुरा महापण्डित, महान्पर्वटक बहुभाषिक, साहित्यवाचस्पति, पुरातत्व-वेत्ता राहुल सांकृत्यायन बताउनुहुन्छ - वहाँ त्यस ठाउँमा पहिलो पटक २५ अप्रिल १९३० को दिन पुग्नुभएको थियो ।

वहाँको स्मृति स्वरूप २० सौं शताब्दीमा, बङ्गलादेशको राजधानी ढाकामा आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानको १००० औं जन्मजयन्ती सन् १९८३ को फरवरी २६ देखि ४ मार्चसम्म विभिन्न कार्यक्रमहरू राखी मुसम्पन्न गरेको थियो । जसमा नेपालको तर्फबाट आचार्य भिक्षु अमृतानन्दले पनि भाग लिनु भएको थियो ।

— सन्दर्भ —

- १) तिब्बत मे सवा बरस — महापण्डित राहुल सांकृत्यायन
शारदा मन्दिर, नई दिल्ली, वि. सं. १९९०
- २) अतीत से वर्तमान — महापण्डित राहुल सांकृत्यायन
— विद्यामन्दिर प्रेस, (प्रा.) लिमिटेड वाराणसी - १९५६
- ३) बौद्ध धर्म दर्शन — महा पण्डित राहुल सांकृत्यायन
अनुवादिका (नेपालीमा) डा. कमला सांकृत्यायन
— भिक्षु मैत्री, सारनाथ, वाराणसी — १९८४
'(आनन्द भूमि' वर्ष १८, अंक - ७)

(९)

२. जनरल अलेक्जण्डर कनिंघम

१८ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा भारतमा बृटिश शासनकालको प्रादुर्भाव भएको थियो, जसमध्ये बंगालमा सन् १७७४ मा अंग्रेजहरूको शासन - सूत्र दृढ भईसकेको थियो। सत्ता दृढ भई सकेपछि अंग्रेजहरूले पुरातत्व प्रति विशेष ङुकाव हुनाको कारण तिनीहरूको ध्यान भारतीय - संस्कृतिको तर्फ आकर्षित भएको थियो।

भारतको प्राचीनता तर्फ जव वहाँहरूको ध्यान केन्द्रित भयो, तव वहाँहरूले भारतको धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्मारकहरूको उद्धार तथा संरक्षण गर्ने संकल्प लिनु भयो।

अंग्रेजहरू ईशाई - धर्मका पक्षपाती रहेता पनि प्राचीन स्मारकहरूको (अन्य धर्मावलम्बीहरूको भएपनि) उद्धार एवं संरक्षण कार्यमा केहि बेईमानी गरेको थिएन। अंग्रेजहरूले आफ्नो जिज्ञासा अनुरूप मात्र पुरातत्व सम्बन्धि दिलचस्पी लिनु भएको थियो न कि भारतीय एव धर्म प्रेमको कारण।

अंग्रेजहरूले पुरातत्व सम्बन्धि जुन कार्यहरू शुभारम्भ गर्नु भयो, त्यसले गर्दा अन्य भारतीय धर्महरूको साथै बौद्ध धर्मको

महत्ताको पनि निकै वृद्धि हुन गएको थियो, जसको कारण भारतको वैभव पुनः एकचोटी ससारमा फैलियो ।

भारतमा अंग्रेजहरूले राजनीतिक, सामाजिक एवं आर्थिक क्षेत्रमा जति शोषण गरेको भएता पनि पुरातत्त्वको इतिहासमा तिनीहरूको देनलाई सारा भारतवासीहरू एवं सम्पूर्ण बौद्ध जगतले कदापि विसर्न सकिदैन ।

भारतमा ब्रिटिश राज्यको संस्थापक गभर्नर जनरल क्लाइव पछि 'वारेन हेस्टिङ्स' हुनु भएको थियो । वहाँको पालामा वहाँकै पेरणावाट सर्वप्रथम 'सर विलियम जोन्स' (सन् १७४६ - १७९४) नामक एक अंग्रेज पुरातत्त्वविद्ले १५ जनवरी १७८४ को दिन कलकत्तामा 'एशियाटिक सोसाइटी' नामक एक संस्थाको स्थापना गरेको थियो । त्यस संस्थाको मुख्य कार्य एसिया खण्डको इतिहास स.हित्य, धर्म, समाज, विज्ञान आदिको विषयमा खोज (छानविन) गर्नु थियो ।

यही संस्थाले भारतमा सर्वप्रथम ऐतिहासिक अनुसन्धान र पुरातत्त्व ज्ञानको विजारोपण गरेको थियो, जसको कारण विशेषत भारतको बिहार प्रदेशमा बौद्ध - धर्म प्रति अभिरुची बढन गएको थियो ।

यस 'एशियाटिक रिसेर्चेज' नामक एक पुस्तकमालाको पनि प्रकाशन शुरु गरेको थियो । सन् १७९७ सम्ममा यस पुस्तकमाला ५ भाग सम्मन प्रकाशित भएको थियो । त्यसवेलाका विद्वानहरू इतिहास सम्बन्धी अन्वेषण कार्य गरी रिपोर्ट (विवरण) हरू तयार गरिन्थे, त्यो त्यस पुस्तकमालामा प्रकाशित गर्दथे । त्यस पुस्तकमालाले ईङ्ग्लैण्डमा निकै सम्मान प्राप्त गर्‍यो र एशियाको सांस्कृतिक विष-

यमा अंग्रेजहरूको अभिरूची रुन - रुन बढन् थाल्यो । त्यस पुस्तकमाला सन् १८३९ सम्म नियमित रूपमा प्रकाशित भएको थियो ।

सर विलियम जोन्सको निधन पछि सन् १७९४ मा 'थामस हेनरी कोलब्रूक' नामक अन्य अंग्रेज पुरातत्वविद्ले जोन्सले आरम्भ गरेको कार्यलाई पूरा गर्न 'अधि सन्' भयो । वहाँले भारतीय पुरातत्व विषयमा अनेकौं अन्वेषण कार्य गर्नु भएको थियो र त्यस विषयमा निरन्तर रूपमा सयौं लेखहरू लेखनुभएको थियो । वहाँ सन् १८०७ मा 'एशियाटिक सोसाइटी' का अध्यक्ष नियुक्त हुनु भएको थियो । इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भएपछि वहाँले सन् १८२३ मा लण्डनमा 'रोयल एशियाटिक सोसाइटी' नामक संस्थाको स्थापना गर्नु भयो । यही संस्थाको मार्फतवाट इङ्ग्लैण्डवासीहरूले पर्याप्त रूपमा भारतीय पुरातत्व तथा संस्कृत भाषाको महत्त्व बारे अवगत गर्न सफल भएको थियो ।

थामस हेनरी कोलब्रूकको समयमा, अंग्रेज सरकारले सन् १८०७ मा प्रतिद्ध पुरातत्वविद् बुकाननलाई भारतमा अन्वेषण कार्य गराउनको निमित्त एक विशिष्ट पदमा प्रतिष्ठित गरेको थियो । जसको फलस्वरूप डा. बुकाननले विहार, बंगाल र आसाम प्रदेशमा काफै घुमफिर गरी पुरातत्व विषयगत काबं गरि प्रत्येक प्रान्तको कयौं जिल्लाहरूको विस्तृत वर्णन (विवरण) प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

विहार प्रदेश सम्बन्धि विवरण डा. बुकाननले सन् १८५१-१३ मा नै तयार गर्नु भयो, जसको प्रकाशन कयौं वर्षवाद बिहार उडिसा - रिस्चर्च - सोसाइटी' (पटना) वाट अनेक खण्ड (भाग) मा भएको थियो ।

तर वास्तवमा अंग्रेजहरूको शासन कालमा भारतीय संस्कृतिको उद्धार एव संरक्षण कार्य जति “जनरल अलेक्जण्डर कनिंघम” ले गर्नु भएको थियो, त्यति कसैले गरेको थिएन । वहाँको अथक परिश्रम र अतूत उत्साह बेजोडको थियो, जसको कारण प्रत्येक भारतबासी एवं बौद्ध वहाँप्रति विशेष आभारी हुनु पर्दछ ।

वहाँले सर्वप्रथम सन् १८३४ - ३५ र सन् १८५१ - ५२ मा मेजर मारहम किट्टोका साथ बुद्धको धर्मचक्र प्रवर्तन-भूमि सारनाथमा खुदाईको कार्य गर्नु भएको थियो । त्यसवेला जनरल कनिंघम उत्तर-प्रदेशको मुख्य इजीनियरको रूपमा रहनु भएका थिए । सारनाथको खुदाई कनिंघमको आफ्नै व्यक्तिगत उत्साहको कारण गर्नु भएको थियो, जसको शम्पूर्ण व्यय वहाँ आफैले नै ब्यहोर्नु भएको थियो ।

तर पनि भारतमा ऐतिहासिक स्थानहरूको उत्खनन् कार्यको श्रीगणेश संघबद्धको रूपमा “लाडं केनिङ्ग” ले शुरू गरेको थियो । अतः वहाँलाई भारतीय पुरातत्वका जन्मदाता भने पनि हुन्छ । वहाँले सन् १८६० मा भारतीय-पुरातत्व-सर्वेक्षण विभाग (Archaeological Survey of India) नामक संस्थाको स्थापना गर्नु भएको थियो, जुन संस्थामा सन् १८६२ देखि जनरल कनिंघम निर्देशक पदमा रहनु भएको थियो । वहाँ निर्देशक पदमा रहनासाथ घोर परिश्रमका साथ कार्य सुभारम्भ गर्नु भयो । जसको परिणामस्वरूप वहाँले सन् १८६२ देखि सन् १८८४ सम्मनमा भारतीय-पुरातत्व-अन्वेषणको विस्तृत विवरण २३ खण्डमा प्रकाशित गर्नु भयो । त्यसवेला वहाँको साथै अन्य केही पुरातत्व-जिज्ञासु विद्वानहरूले पनि विभिन्न प्रान्तहरूमा अवस्थित पुरातात्विक वस्तु एवं ठाउँहरूको विवरण प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

बोधगयाको सन्दर्भमाः-

सन् १८४६ मा जनरल कनिंघमका एक सहकर्मी मेजर मार-हम किट्टो बोधगया जानु भएको थियो । वहाँले नै सर्वप्रथम भारत सरकार समक्ष बोधगयाको विवरण प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । तर अंग्रेजी सरकारले त्यस तर्फ कुनै ध्यान दिएन । सन् १८६१ मा जनरल कनिंघम पनि बोधगया पुग्नुभयो । वहाँले पनि बोधगयाको विवरण सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्नुभयो, यस पटक पनि सरकारले केही वास्ता गरेन । तर कनिंघमको व्यक्तित्व पुरातत्वविदहरूको बीचमा अति नै प्रतिष्ठित थियो । जब वहाँ सन् १८६२ मा "भारतीय-पुरा-तत्व-सर्वेक्षण-विभाग" का निर्देशक (डाईरेक्टर) भई बोधगया आउनु भयो, तब वहाँले पुनः एक पटक विवरणका साथ सरकार समक्ष चेतावनी पनि दिनु भयो कि यदि भारत सरकारले यस विषयमा केही दिलचस्पी नलिए फ्रान्सीसी र पुर्तगालीहरूले अबश्य गर्ने छन् ।

यस पटक मात्र अंग्रेज सरकारको आँखा खुल्यो र सरकारले डा० राजेन्द्रपाल मित्र (सन् १८२४ - १८९१) लाई बोधगयाको निरीक्षण परिक्षणको रूपमा नियुक्त गरि बोधगया पठायो । डा० राजेन्द्रपाल मित्र पनि बोधगयामा वर्षदिन रही बडो परिश्रमका साथ आफ्नै तर्फबाट विवरण तयारी गरी सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्‍यो ।

वहाँको यस कार्य सन् १८७७ मा भएको थियो । वहाँबाट प्राप्त भएको विवरण पश्चात अंग्रेज सरकारले बोधगयामा वर्मी-सरकारबाट भईरहेको सम्पूर्ण कार्यको साथै कारीगरहरूलाई समेत हटाइयो, जब कि त्यसभन्दा अगाडि सम्मन् भारत सरकारकै अनुमती लिई वर्मी-सरकारले बुद्धगयामा उद्धार कार्य गर्दै आइरहेको थियो । डा० राजेन्द्रपाल मित्रको विवरण पश्चात अंग्रेज सरकारले वहाँको

साथै जनरल कनिंघमको रेख-देखमा बुद्धगयामा खुदाई कार्य गराएको थियो ।

सन् १८७८ मा वर्माका राजा मिण्डोनको निधन पछि वहाँको उत्तराधिकारी 'थिबो' वर्मा राज्यको गद्दीमा रहनु भयो । वास्तवमा वहाँले पनि बोधगयामा आफ्नो पिताले संचालित गरेको उद्धार कार्यलाई जारी गर्नु भएको थियो । तर केही समयवाद राजा थिबोको अंग्रेजहरूसित केही अनवन (गडबड) हुन गएको थियो । अंग्रेजहरूले बर्माको आक्रमण गरी राजा थिबोलाई कैद गरि बम्बईको "रत्नगिरि" नामक स्थानमा ल्याइएको थियो । यसरी बर्माको अंग्रेज शासन शुरू भयो र सन् १८८६ को जनवरी महिनादेखिन बर्मा अंग्रेजहरूको अधिनमा रहन गयो । जसको परिणामस्वरूप बोधगयामा पनि अंग्रेजहरूको पूर्ण अधिकार हुन गयो । अंग्रेज सरकारलेनै बोधगयामा बौद्धपूजारीलाई हटाई बोधगयाको सन्यासी मठका महन्तको अधिकारमा गरिदिएको थियो । त्यसवेला देखिन बोधगया मन्दिर महन्तको पूर्ण अधिकारमा रहन गयो ।

तीनै महन्तको अधिकारमा परि बोधगया मन्दिर अस्तब्यस्त भईरहेको बेला अनागारिक धर्मपाल २२ जनवरी १८९१ को दिन बोधगया पुग्नु भएको थियो । त्यहाँ शैव (हिन्दू) सन्यासीको हातमा सम्पूर्ण अधिकार परिरहेको देखि वहाँको हृदयमा अत्यधिक चोट पयो । वहाँले शैव महन्तको अधिकार हटाउनै शकल्प गर्नु भयो जसको निमित्त वहाँले केही महिनाबाद ३१ मई १८९१ को दिन कोलम्बो (श्रीलंका) मा हिक्कडुवे सुमंगल स्थविरको अध्यक्षतामा, हेनरी स्टील अल्कोटको निर्देकत्वमा र आफ्नो सचिवत्वमा "महाबोधि सोसाइटी" को स्थापना गर्नु भएको थियो ।

तर बुद्धगया सम्बन्धि मुकदमा वहाँको जीवन पर्यन्त सम्मन्

पनि नटुंगी बल्ल वहाँको निधन (सन् १९३३) को २० वर्षबाद भारतको स्वतन्त्रता पछि सन् १९५३ को वैशाख पूर्णिमाको दिन (२८ मई) राष्ट्रपति डा० राजेन्द्र प्रसादले बुद्धगया मन्दिरको व्यवस्था केही बौद्ध र अबौद्ध मिश्रित एक संयुक्त समितिलाई हस्तान्तरण गरि दिनु भयो ।

सारनाथको सन्दर्भमा :-

आधुनिक संस्कारमा सासाथको परिषय सर्वप्रथम तब शुरू भयो, जब काशीका बाबू जगतसिंहले सन् १७९४ मा आफ्नो भवन बना—उनको निमित्त धर्मराजिक स्तूपका ठूलूला ईटाहरू प्रयोगमा ल्याउन भत्काउँदै लगे, जुन स्तूपभित्त पत्थरको मोल पेटोमा पत्थरको एक मंजूषा (बक्स) प्राप्त भएको थियो जसमा बुद्धको अस्थिधातु राखिएको थियो, जुन धातुनाई तिनीहरूले गंगाजीमा अर्पण गरि दिएको थियो । पत्थरको बक्समात्र कलकत्ता संगुहालयमा पुऱ्यायो ।

यसपछि त्यहाँ (सारनाथमा) केही खुदाई भएको बर्षन सन् १७९८ मा कश्मीका तत्कालीन अधिकारी श्रीडंकन महोदयले गर्नु भएको थियो । त्यसवेला देखिन केही जिज्ञासुहरूको ध्यान त्यस ध्वंसावशेष तर्फ गएको थियो ।

तर ब्रिटिश अधिकारीहरूले सन् १८१५ सम्मन पनि त्यहाँको विषयमा केही दृष्टि दिएको थिएन । सन् १८१५ मा आएर कनेल मेकंजीले विशेषः रूपमा अधिक रूची लिनु भई खुदाईको काम पुनः शुरू गर्नु भएको थियो । खुदाईबाट प्राप्त केही मूर्तिहरू बहाले पनि कनकना संगुहालयमा पुऱ्याउनु भएको थियो ।

कनल मेकंजी पछि सन् १८३६ मा जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघमले सारनाथमा खुदाईको कार्य शुरू गर्नुभयो । बहाले चौबण्डी

स्तूपको साथै धम्मकेक स्तूपलाई पनि प्रकट गराउनु भयो । वहाँले धम्मकेक स्तूपमा “ये धम्मा हेतुप्पभवा ... ” आदि शब्द उल्लेखित एक शिलापत्र (अभिलेख) पनि पत्ता लगाउनु भएको थियो । धर्म-शक्ति स्तूपको अगाडि एहटा बिहार पनि उदखनन् गरि पत्ता लगा-उनु भयो । खुदाईमा प्राप्न कयौं बीजबीज एवं मूर्तिहरू वहाँले “बंगाल एशियाटिक सोसाइटी” लाई दिएको थियो, जुन वस्तुहरू पछि कलकत्ता संग्रहालयमा प्रदर्शित गरायो । स्मरणिय छ, सार-नाथको यस खुदाईमा सम्पूर्ण व्यय वहाँ आफैले गर्नु भएको थियो ।

जनरल कनिंघम पछि सारनाथमा पुनः सन् १८५१-५२ मा मेजर मारहम किट्टोको तर्फबाट धम्मकेक स्तूप आसपासको कयौं स्थान-हरूको पनि सफाई भएको थियो, जैन मन्दिर अगाडि बिहार संख्या ६ को पनि उदखनन्बाट प्राप्त गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि केही अन्य व्यक्तिहरूको तर्फबाट पनि सन् १८७७ सम्मनमा केही न केही भइ नै रहेको थियो । सन् १८७७ देखि २०औं शताब्दीको शुरू सम्मनमा पुनः सारनाथ अज्ञात एवं उजाड जनसून्य स्थान भएको कारण उद्धार कार्य शिथिल हुन्दै गईरहेको थियो ।

वास्तवमा, त्यस अवधि भित्र एक पटक आधुनिक युगका प्रथम उत्तर-भारतीय भिक्षु महावीर (सन् १८३३ - १९१९) ले उद्धार कार्य गर्नु भएको थियो ।

वहाँ सन् १८८४ मा बर्मामा उपसम्पन्न भई भारत फर्कनु भएको थियो । भारतमा वहाँ विभिन्न बौद्ध तीर्थस्थलहरूको अव-लोकन गर्दै सारनाथमा पनि पुग्नु भयो । सारनाथमा वहाँले त्यहाँका अवशेषहरूको ठूलूला इटाहरू बा-आफ्नो भवन बनाउन बेलगाडामा राख्दै लगिरहेको देख्नु भएको थियो । त्यो दृष्य देखासाथै वहाँ तुरन्तै

तिनीहरूको सामू जानु भई बोर विरोध गर्नु भयो । मामला चर्का चर्की भयो । अन्तमा काशीका तत्कालीन अंग्रेज जिल्लाधिशको उप-स्थिति पछि, बर्हावाट सारनाथका ती प्राचीन अवशेषहरूको एक टुक्रा ईटा पनि कसैले लैजान नसकिने गरि चौकिदारको व्यवस्था गराउनु भएको थियो । यस बन्दोवस्त पछि मात्र भिक्षु महावीर सारनाथ-बाट कुशीनगर प्रस्थान गर्नु भएको थियो ।

भिक्षु महावीर महास्थाविरको देन पछि २० सौ शताब्दी को शुरू देखिन श्रीलंकाका अनागारिका धर्मपाल आउनु भई एक छाप्रोको बन्दोवस्त गरि रहनु भएको थियो । जसको उल्लेख सन् १९०४ मा बर्हालाई सारनाथमा दर्शन गर्न आउनु भएका पंजाव (कांगडा) का एक शिख तरुण श्री सन्त निहात्सिंह (भारतका प्रथम पत्रकार) ले उल्लेख गर्नु भएको छ ।

अतः २० सौ शताब्दीको शुरू देखिन अनागारिक धर्मपालको रेखदेखमा खुदाई एवं अन्य कार्यहरू प्रज्वलित हुन्दै आएको थियो ।

कुशीनगरको सन्दर्भमा:-

बृटिश राज्यको स्थापना पछि विभिन्न ऐतिहासिक स्थलहरूको अनुसन्धान अन्तर्गत कुशीनगरमा पनि राजकिय अधिकारीहरू सर्वे कार्यमा खटिएका थियो ।

जसमध्ये, सवभन्दा पहिले सन् १८३० को आसपासमा कुशनन नामक एक अंग्रेज पुरातत्वविद् कुशीनगर (कुशीनारा, कसिया) आएको थियो । वहाँ कसिया (वस्ती भएको ठाउँ) मा रहनु भएको थियो । वहाँले यस स्थानलाई Mata Kumar (माता कुमार) उल्लेख गर्नु भएको थियो । यस बारेमा वहाँले सन् १८३८ मा "Topography and statistics of easterny India"

शिर्षकमा एक लेख लन्डनको एउटा पत्रिकामा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि सन् १८५४ मा एच. एच. विल्सन (H. H. Wilson) नामक पुरातत्त्वविद् कुशीनगर आउनु भयो । वहाँले पनि तथ्य रूपमा केही भन्न नसके पनि सुझावको रूपमा कसिया नै प्राचीन कुशीनारा (बुद्धको महापरिनिर्वाण स्थल) हुन सक्छ भन्ने अठोट गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि अलेक्जण्डर जनरल कनिंघम सन् १८६२ मा कुशीनगर आउनु भयो । वहाँलाई विशेषरूपमा भारतीय पुरातत्त्व वारेमा ज्ञान थियो ।

वहाँले सदियों देखि नामाकरण गर्दै आएको कुशीनगरको नाम "माथाकु"वर" लाई "मृत कुमार" को अप्रभंशको रूपमा रहन्दै आएको हुनुपछि भन्ने अनुमान गर्नु भयो । कुशीनगरमा देखिएको ती उजाड ठाउँलाई 'Fort of dead prince' (मृत कुमारको किल्ला) पनि उल्लेख गर्नु भयो ।

त्यसकारण वहाँले त्यस स्थानलाई मृत शाक्य कुमार (बुद्ध)सित सम्बन्धित रहेको निर्णय लिनु भयो, जसबाट त्यस स्थान अवश्यपनि तथागतको महापरिनिर्वाण स्थल कुशीनारा हो भन्ने अठोट लिनु भयो ।

यसको १५ वर्ष बाद सन् १८७६ मा जनरल कनिंघमकै एक सहायक ए. सी. कार्लाइल नामक पुरातत्त्वविद् कुशीनगर आउनु भयो । वहाँले विस्तृतरूपमा कुशीनगरमा रहेको ती भग्नावशेषहरूमा उत्खनन कार्य शुरु गर्नु भयो, जसको फलस्वरूप परिनिर्वाण स्तूप एवं परिनिर्वाण मन्दिरको भग्नावशेष पत्ता लगाउनु भयो । मांढो एवं अन्य विभिन्न चीजचीजहरूले पुरिएको त्यस परिनिर्वाण मन्दिरको

भग्नावशेषको उत्खनन् गर्दै जान्दा बुद्धको परिनिर्वाण मूर्ति आसन बाहेक अनेक टुकामा यत्रतत्र परिरहेको देख्नुभयो । त्यहाँको सम्पूर्ण सफाई गरिसकेपछि ज्ञात भयो कि परिनिर्वाण मन्दिर र परिनिर्वाण स्तूप अगाडि पछाडि बनिएको थियो ।

पुरातत्त्वविद् ए. सी. कार्लाइलले पूर्ण निरीक्षण गरिसके पछि निर्वाणमूर्ति एकै पत्थरबाट बनिएको थाहा पाउनु भयो । वहाँले मूर्ति धेरै पटक पलास्तर र पालिश पनि राखिएको कुरा पनि पता लगाउन भयो । कयौं टुकामा छुटिसकेको ती शम्पूर्ण टुक्राहरू एकत्रित गरि त्यसको पुननिर्माण गर्नु भयो र मूर्ति पूर्व अबस्था (सदियों देखिकै) मै राख्नु भयो ।

ऊण्डै २० फीट लम्बाई भएको त्यस निर्वाण-मूर्तिको आसन (चवूतर) मुनी एक शिला लेख पनि थियो जस्मा यी शब्दहरू उल्लेख थियो—

“देय धर्मोयं महाविहार स्वामीनो हरिवलस्य ।

प्रतिमा चेषं घटिता दिनेन माथुरेण ॥ ”

अर्थ :- **Dhamma.Digital**

यो महाविहार स्वामी हरिवलको धर्मदान हो ।

यो प्रतिमा (मूर्ति) मथुरानिवासी 'दिन' (शिल्पकारको नाम) द्वारा निर्मित भएको हो ।

पाँचौं शताब्दीमा निर्मित यस निर्वाण मूर्ति कुशीनारार्क एक घनाध्य मल्लयुवक हरिवलले आफ्नो स्वर्गवासी पत्नी “पद्माबासा”को इच्छा अनुरूप बनाई दिएको थियो, साथै आफ्नो श्रद्धा अनुरूप हरिवलले परिनिर्वाण-स्तूप पनि बनाउनु गएको थियो ।

यसरी बुद्धको परिनिर्वाण स्थल कुशीनगर निविवाद रूपमा प्रमाणित हुन आयो । यसको प्रमुख श्रेय ए० सी० कार्लाइलाई नै दिन सकिन्छ । वहाँले यहाँ २ वर्ष सम्मन रही उत्खनन कार्य गर्नु भएको थियो । वहाँले परिनिर्वाण-मूर्तिको रक्षार्थ हाल (सन् १९५६ मा निर्मित) को भन्दा अगाडिको निर्वाण मन्दिर सन् १८७७ मा नयाग गर्नु भएको थियो । यस मन्दिरमा परिक्रमा गर्न असुविधा हुनाको कारण पनि प० जवाहरलाल नेहरूको सरकार (स्वतन्त्रता पछि) ले २५०० सौं बुद्ध जयन्ति (सन् १९५६) को समयमा हालको नयाँ परिनिर्वाण मन्दिर तयार गरि दिएको थियो ।

कुशीनगर खुदाईको द्वितीय चरण सन् १९०४ देखि १९०७ सम्मन भारतीय पुरातत्त्व विभागको रेखदेखमा जे० पी० वोगल (J Ph. Vogel) ले गरेको उत्खननलाई मान्न सकिन्छ ।

वहाँ पछि तेश्रो चरणको रूपमा सन् १९१०-१९१२ सम्मनमा थो हीरानन्द शास्त्रीको तर्फबाट भएको गहन खुदाईलाई लिन सकिन्छ । श्री हीरानन्द शास्त्रीले दाहसंस्कार स्तूप (रामाभार) को पनि उत्खनन कार्य गर्नु भएको थियो, जहाँ सन् १८६२ मा जनरल कमिधमले पनि केही उत्खनन कार्य गर्ने प्रयाश मात्र गर्नु भएको थियो ।

२० सौं शताब्दीको शुरुमा कुशीनगरमा भएको यस दोश्रो र तेश्रो चरणको खुदाई भिक्षु महावीर महास्थविरको सन्मुख हुनाको कारण पनि निकै प्रगति भएको थियो ।

भिक्षु महावीर महास्थविर पछि वहाँको बर्मी शिष्य ऊ० चन्द्र-मणी महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) ज्यूले पनि कुशीनगरमा ७ दशक सम्मन रहनु भई कुशीनगरका ग्रामीण जनताहरूलाई शिक्षाको

मार्थ यद्दानु महानुभावहहलाई दीक्षा पनि अतूत रूपमा दिन्दै जानु भएको थियो ।

लुम्बिनीको सम्बन्धमा:—

लुम्बिनीको अन्वेषण कार्यमा अलेक्जण्डर कनिंघमको यथार्थ रूपमा केही देन देखिन नआए पनि वृत्तिशकासीन भारत सरकारले नै आफ्नो एक पुरातत्त्व अधिकृत जमनका डा० एलोइज एन्टोन फुहरर (Dr Alois Anton Fuhrer) लाई सन् १८९५ मा नेपालगंज नजिकैको उजाड भूभागमा एउटा अशोक-स्तम्भ फेला पारेको खबर (सन् १८९३ को मार्च महिनामा बलरामपुरका मेजर श्री जसकरण सिंहद्वारा दिएको) प्राप्त हुनाको कारण, त्यसको खोजखबर गर्न पठाएका थिए । त्यसै वर्ष (मार्च, १८९५मा) डा० फुहररले लुम्बिनीको पश्चिम (कपिलवस्तु जिल्ला) निग्लीहवा भन्ने स्थानमा पनि अर्को एक ब्राम्ही लिपि कुदिएको अशोक-स्तम्भ फेला पार्नु भएको थियो, जुन हाल-सम्मन पनि दुई टुक्राको रूपमा जमिनमा परिरहेको छ ।

त्यसबेला खड्ग शम्शेर (जो रणोद्विर्पसिंहको हत्याकाण्ड (४२ साल पर्व) मा शामिल थिए) पाल्पाका बडा हाकिमको रूपमा प्रधानमन्त्री वीर शम्शेर (मन्त्रीकाल, सन् १८८५-१९०१) द्वारा खटिएका थिए । वहाँ (खड्ग शम्शेर) को पुरातत्त्व विषयमा दिलचस्पी (अभिरुची) हुनाको कारण, रुम्मिनदेई (त्यस ताका लुम्बिनीको नाम) को जङ्गलमा एउटा ढुंगे खम्बा जस्तो चीज जमिनमुनि गाडिएको कुरा बाह्य पाउनासाथ वहाँले त्यस ठाउँमा गई त्यो खम्बा वरिपरि माटो खनि खम्बा निकाल्ने प्रयास गर्नु भएको थियो ।

त्यसैबेला भारतीय पुरातात्त्विक सर्वेक्षण विभागबाट खटिएका डा० फुहरर १ दिसम्बर १८९६ को दिन खड्ग शम्शेरलाई भेटन

उपर्युक्त खोदाई भएको स्थानमा पुग्नु भएका थिए । वहाँले जमिनमुनि गाडिएको त्यस खम्बामा ब्राम्हीलिपिको अभिलेख पत्ता लागेपछि त्यसको अर्थ ब्राह्मीलिपि विशेषज्ञबाट ठम्याइए पछि भगवान बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीको उपवनमा सम्राट अशोकले ठडाएको खम्बा त्यही हो भन्ने प्रमाणित भयो, जुन १९ सौं शताब्दीको एक महान जाविष्कारको रूपमा मानियो ।

खड्ग शम्शेर र डा० फुहररद्वारा अशोक स्तम्भ पत्ता लागे पछि लगत्तै भारतका प्रसिद्ध पुरातत्वविद् श्री पूर्णचन्द्र मुकर्जी (P. C. Mukherji) ले सन् १८९८-९९ मा वैज्ञानिक तवरबाट उत्खनन गरि लुम्बिनीको पश्चिम तर्फका धेरै ऐतिहासिक स्थलहरूको पत्ता लगाउनुको साथै अस्पष्ट भईरहेको मायादेवीको मूर्तिलाई पनि सहि रूपमा पहिचान गरि सकेपछि आफ्नो शम्पूर्ण रिपोर्ट (बिवरण) सन् १९०१ मा प्रकाशित गर्नुभयो ।

वहाँ पछि नेपालका सुप्रसिद्ध पुरातत्व, साहित्य एवं संस्कृति प्रेमी फिल्डमार्शल जनरल केशर कम्शेरशे सन् १९३३ देखि सन् १९३९ सम्म लुम्बिनीको उत्खनन कार्य गराउनु भएको थियो । वहाँको त्यस उत्खनन कार्यबाट अनेक पुरातात्विक वस्तुहरू प्राप्त भएको थियो साथै मायादेवी मन्दिरको पनि जिर्णोद्धार गरि श्रद्धालु व्यक्तिलेहरूलाई सजिलैसित मायादेवीको मूर्ति दर्शन गर्न सक्ने गरि बनाई दिए । वहाँले मन्दिर अगाडिको कुण्ड (सिद्धार्थ जन्माउनु अगाडी मायादेवीले नुहाएको खोखरी) लाई पनि विस्तृत गरि बनाई दिए ।

जनरल केशर शम्शेरको उत्खनन कार्य पछि सन् १९४४ को ३१ नवम्बरको दिन सारनाथमा स्थापित “धर्मोदय-सभा” को तर्फबाट निरन्तर रूपमा लुम्बिनीको रेख-देख हुन्दै आएको थियो ।

यसरी लुम्बिनीको सन्दर्भमा जनरल अलेक्जण्डर कनिंघमको केहि देन देखिन नआएपनि तथामतको अन्य ३ तीर्थस्थलको साथै नालन्दा, वैशाली र साँचीमा वहाँले गर्नुभएको खुदाईलाई पनि कहिल्यै विसर्न सक्दैन । ती ठाउँहरूमा गरिएको खुदाईको संक्षिप्त वर्णन यस प्रकार छन् :-

१) नालन्दा:-

त्रिनीयाँ यात्री हुयन् साँझ (सातौं शताब्दीको यात्रा विवरण) र लामा तारानाथ (१९ औं शताब्दी) को इतिहास (भारतमा बौद्ध धर्मको इतिहास) को अध्ययन पछि जनरल कनिंघमले नालन्दामा आधुनिक अन्वेषणको कार्य शुरू गर्नु भयो । वहाँले सन् १८६२ मा पत्ता लगाउनु भयो कि हुयन् साँझ द्वारा वर्णित नालन्दा, पटना जिल्लाको "बडगाँव" को आसपासमै हुनुपर्दछ । वहाँबाट तयार गरिएको "नालन्दा-विवरण" प्रकाशित हुनासाथ चीन, जापान, श्याम (थाइलैण्ड), सिंहल, (श्रीलंका) बर्मा, तिब्बत आदि देशका बौद्ध यात्रुहरूको आगमन नालन्दामा शुरू भयो ।

जसको फलस्वरूप सन् १९१५ देखि नालन्दामा खुदाईको काम शुरू भयो । त्यस कार्यको निमित्त "Royal Society of Great Britain and Ireland" नामक संस्थाको मदतबाट भारतीय पुरातत्त्व विभागका डाइरेक्टर (निर्देशक) सर जान माश्ल र स्पुनर साहेबको रेखदेखमा शुरू भएको थियो । जुन कार्य पछि "भारतीय पुरातत्त्व-सर्वेक्षण विभाग" ले लिएको थियो । यस विभागले वैज्ञानिक तवरबाट खुदाई गर्नको निमित्त डा. हीरानन्द शास्त्रीलाई नालन्दा पठाउनु भएको थियो ।

यसरी लगातार रूपमा खुदाईको परिणाम स्वरूप नालन्दाको गौरव पुनः एक पल्ट संसारमा प्रकट भयो । आज आएर प्रतिवर्ष

लार्सीको संख्यामा देश - विदेशका यात्रुहरू नालन्दाको खण्डहर (प्राचीन विश्वविद्यालयको भग्नावशेष) दर्शन गरि भारतको सांस्कृतिक महत्ताको अनुभव गरि फर्कन्थे ।

२) वैशाली:-

वैशालीको बारेमा पनि जनरल कनिंघमले बौद्ध र जैनग्रन्थको अध्ययनको साथै हुयन साँझ्कै यात्रा विवरणबाट वैशालीको स्थान-वारे पत्तालागे पछि बहाँ सन् १८६२ मै वैशाली पुग्नुभएको थियो । वैशालीको आधुनिक नाम 'बसाढ' को रूपमा रहेको छ त जैनग्रन्थमा उल्लेखित 'वणिक - ग्राम' अनुरूप 'बनिया' पनि रहन गएको छ, आज आएर ती दुवै संयुक्त रूपमा 'बनिया - बसाढ' नामबाट सुविख्यात छन्, जुन उत्तर विहारको मुजफ्फरपुर जिल्लामा अवस्थित रहेको छ ।

जनरल कनिंघमको वैशाली - विवरण सन् १८८० मा प्रकाशित भएको थियो । बहाँको वैशाली - विवरण हेरेर नै सन् १९०३ - ४ मा, त्यहाँको खुदाई गर्न "भारतीय - पुरातत्त्व - सर्वेक्षण - विभाग" ले "डा. ब्लास्' लाई नियुक्त गरिएको थियो ।

जनरल कनिंघमले आफ्नो खुदाईमा बौद्ध - साहित्यमा उल्लेखित 'कूटागारशाला' को भग्नावशेष पनि पत्ता लगाउनु भएको थियो ।

डा० ब्लाशले गर्नु भएको खुदाई पछि डा० स्पूनरले पनि सन् १९१३ - १४ मा बसाढको खुदाई कराउनु भएको थियो, जुन खुदाईमा वहाँलाई मौर्यकाल सम्मनको सामाग्री (बीज - बीज) प्राप्त भएको थियो ।

३) साँची :-

सन् १८९८ मा सर्वप्रथम जनरल टेलरले सुप्रसिद्ध स्थान साँची पत्ता लगाउनु भएको थियो ।

सन् १८५१ मा अलेक्जेण्डर कनिंघम र वहाँको साथी केपटन एफ. सी. मेसीले स्तूप नं २ र ३ भित्र विस्तारै उत्खनन गर्नु भएको थियो, जहाँबाट वहाँहरूले ५ फीट लामो एक पत्थर मुनि दुईवटा वाकस भेटाउनु भएको थियो, जुन वाकसभित्र सारिपुत्र र महाभोधि-गल्पायन (बुद्धका अग्रश्रावक) को अस्थिधातु राखिएको थियो । वहाँहरूले ती पवित्र अवशेष (अस्थि - धातु) लण्डनमा पठाउनु भयो, जहाँको "केन्सिङ्गटन म्यूजियम" मा ती धातु सन् १९४७ को जनवरी सम्म राखिएको थियो । बल्ल, ती धातु 'महाभोधि सोसाइटी' को तर्फबाट भारतमा फर्काउन पाइएको थियो ।

जनरल कनिंघम र मेसीको देन पछि सन् १८८९ मा तत्कालिन सङ्ग्रहालयहरूको संचालक मेजर कोलले साँचीको पहाडी क्षेत्रलाई साफ गर्नु भएको थियो । वहाँ ३ वर्ष सम्म रही वहाँ कुशलताका साथ प्राचीन स्मारकहरूको सुरक्षा गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि पुनः वर्तमान रूप प्रदान गर्नमा सफल हुनु भएका भारतीय पुरातत्व विभागका अध्यक्ष सर जान मार्शलको कठिन परिश्रमलाई पनि कमै ले विसर्ग सार्किदैन । वहाँको कार्यमा जंगलको व्यापक सफाई, उत्खनन र स्मारकहरूको संरक्षण प्रमुख हुन आउन्छ ।

यसरी १९ सौं शताब्दीमा, भारतमा बृटिश शासनकाल अन्तर्गत नै महान् पुरातत्वविद् जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघमले विभिन्न बौद्ध-तीर्थ स्थलहरूको अन्वेषण एवं उत्खनन कार्य गर्नु भई बुद्ध

धर्ममा परिरहेको आवरणहरूलाई हटाई बुद्ध धर्मलाई विश्वको सामुन्ने ऐतिहासिक प्रामाणिकताका साथ सुपरिचित गराउन निकै सफल हुनु भएको थियो । □

- सन्दर्भ -

- १) बौद्ध धर्म और विहार - श्री हवलदार त्रिपाठी 'सहृदय'
- विहार राष्ट्रभाषा - परिषद
पटना - १९६०
- २) नेपालमा पुरातत्त्व - साफल्य अमात्य, साक्षा प्रकाशन, २०३६
- ३) नेपालमा बौद्ध धर्म - भूवनलाल प्रधान
- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान - २०४५
- ४) लुम्बिनी, छगू ऐतिहासिक विवेचना - भिक्षु सुदर्शन
- तिर्थमुनी शाक्य, नानी शाक्य
केलटोल, कान्तिपुर - लुम्बिनी वर्ष १९७९
- ५) कुशीनगर दिग्दर्शन - भागवत सिंह एम. ए.
- श्रीमती साबित्री सिंह, कुशीनगर १९८८
- ६) सारनाथ - य.सुदेव शरण अग्रवाल
भारतीय पुरातत्त्व विभाग, दिल्ली १९५८
- ७) साँची - श्रीमती देवला मित्र
भारतीय पुरातत्त्व विभाग, दिल्ली - १९६८
- ८) अग्रश्रावक सारिपुत्र-मौद्गल्यायन तथा साँची -
- आनन्द कौशल्यायन
धर्मोदय सभा, कालिम्पोङ्ग - १९५१

(२७)

३. फ्रेडरिक माय्क्स मूलर

आधुनिक युगमा पूर्वीयभाषा, धर्म र साहित्यमा विशेष योगदान दिने केही यूरोपीय विद्वानहरूमा माय्क्स मूलर पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ ।

वहाँको जन्म ६ डिसेम्बर १८२३ को दिन जर्मनीको देसाउमा भएको थियो । वहाँका पिता 'विल्हेम मूलर' एक विख्यात कवि हुनुहुन्छ ।

बाल्यावस्थामा माय्क्स मूलरले संगीतमा खूब रुची लिनु भएको थियो । तर पछि गएर (युवावस्थामा) आफ्नो बाल्यकालको लक्ष्य (संगीत नै आफ्नो व्यवसाय गर्ने) लाई छोड्नु भएको थियो ।

आफ्नो अध्ययनकालमा वहाँले प्राचीन भाषाप्रति विशेष पक्षपात हुन गएको कारणले सन् १८४१ मा लिपजिग विश्वविद्यालयमा प्रवेश गरी संस्कृतभाषाको अध्ययन शुरू गर्नु भएको थियो । यसैमा वहाँले सन् १८४३ मा पी. एच. डी. गर्नु भएको थियो ।

जसको फलस्वरूप सर्वप्रथम वहाँले विख्यात संस्कृत नीति-कथा संग्रह "हितोपदेश" को अंग्रेजी अनुबाद गरी सन् १८४४ मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

फ्रेडरिक मायक्समूलर (सन् १८२३-१९००)

यसपछि वहाँ बलिन जानुभयो र वहाँले त्यहाँ नियमित रूपले बाँप र शोर्लिंगको व्याख्यान सुन्नु भयो । यसैबेला देखि वहाँले भाषा विज्ञानका साथै दर्शनशास्त्रलाई पनि आफ्नो अध्ययनमा सामेल गर्नु भयो ।

बलिनबाट सन् १८४५ मा वहाँ पेरिस जानु भयो र त्यहाँ यूजीन वनति (सन् १८०१-१८५२) देखि वहाँ निकै प्रभावित हुनुभयो । वहाँकै परामर्शबाट मायक्स मूलरले ऋग्वेदको काम (सम्पदनको साथै अनुवाद) शुरू गर्नु भएको थियो ।

पेरिसबाट वहाँ सन् १८८६ मा ईङ्ग्लैण्ड जानुभयो । त्यहाँ "ईस्ट ईण्डिया कम्पनी"को बोर्ड अफ डायरेक्टर्सद्वारा पनि ऋग्वेदको काममा सहायता लिन केही समय रहनु भयो ।

ऋग्वेदको पाण्डुलिपि यकत्रित गर्न वहाँ फेरि पेरिस जानुभयो । तर यसबेला (सन् १८४८) फ्रान्समा कान्ति हुन गयो । त्यसकारण वहाँ तुरुन्तै लण्डन फर्कनुभयो ।

मायक्स मूलर लण्डन फर्कनु भए देखि नै अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटी प्रेसले वहाँको पाण्डुलिपिको (ऋग्वेद) प्रथम अंकको प्रकाशन शुरू गर्‍यो । अतः वहाँले अक्सफोर्डमा सदाको निमित्त रहने विचार गरी त्यहीँ रहनुभयो । सन् १८५० देखि वहाँले अक्सफोर्डमा पढाउने काम पनि शुरू गर्नुभयो ।

प्रोफेसर मायक्स मूलरले सन् १८५९ मा एक यस्तो ग्रन्थ लेखि प्रकाशन गर्नुभयो, जसमा समस्त प्राचीन संस्कृत साहित्यको विवरणले पूर्ण भएको थियो त्यो पनि कालानुक्रमानुसार थियो । ग्रन्थको नाम थियो - "History of Ancient literature" ।

वहाँको जीवनमा एक यस्तो पनि अप्रिय घटना घटेको थियो, जसबाट वहाँलाई निकै चित्त दुखेको थियो। घटना यस प्रकार थियो -

सन् १८५० मा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा संस्कृतमा प्रोफेसर हुनुभएका एच. एच. विल्सनको मृत्यु भएको थियो। वहाँको उक्त रिक्त स्थानमा योग्यता तथा प्रकाशित ग्रन्थको आधारमा सबभन्दा बढी र उचित अधिकार मायक्स मूलरको थियो, वहाँलाई यसमा नियुक्तिको आशा पनि थियो। तर वहाँ एक विदेशी हुनुको साथै र धार्मिक प्रश्नप्रति वहाँको विस्तृत दृष्टिकोणबाट सबै परिचित थिए। उक्त पदको निमित्त चुनावको उत्तरदायित्व धर्माधिकारोहललाई छोडिदिएको थियो। अक्सफोर्ड क्षेत्रको पादगीले मायक्स मूलरको विपक्षमा मत दियो। मायक्स मूलरले यसमा आफ्नो योग्यताको अपमा नगरेको सम्झे।

अक्सफोर्डको यस्तो पक्षपातपूर्ण वातावरणमा वहाँ रहन चाहेन। आफ्नो सारा योग्यता एवं पूर्ण परिश्रमका साथ वहाँ एक अन्य संस्थामा नियुक्ति प्राप्त गर्नैतर्फ लागे। सन् १८६१ र १८६३ मा वहाँले राँयल इन्स्टीटयूशनमा “भाषागत विज्ञान” (Science of Language) को बारेमा व्याख्यान दिनाले वहाँको प्रसिद्धि देशभर फैलियो। फेरि वहाँले सन् १८६७ मा विचार विज्ञान (Science of thought) को बारेमा पनि व्याख्यान दिनु भयो।

सन् १८६८ देखि वहाँ फेरि तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रोफेसर हुनुभयो। वहाँले तुलनात्मक रूपले पौराणिक कथा, कहानी (Mythology) को पनि विस्तृत एवं गम्भीररूपले लेख लेख्दै जानुभयो।

सन् १८७८ मा, मायक्स मूलरले “धर्मको उत्पत्ति एवं प्रगति (Origin and growth of religion) को बारेमा पनि अनेक व्याख्यान दिनुभएको थियो।

सन् १८७९ देखि माय्क्स मूलरले आफ्नो जीवनको महानतम एवं सर्वाधिक महत्वपूर्ण कार्यमा हात लगाउनु भयो। त्यो हो योजना-बद्ध रूपले “पूर्वीय पवित्र ग्रन्थ” (The sacred books of the East) को सम्पादन एवं प्रकाशन।

यस संग्रहमा जम्मा ५१ वटा पूर्वीय देशका पवित्र ग्रन्थहरू संग्रहित छन्। जुन विभिन्न पूर्वी देशीय विद्वान (पूर्वीय भाषा, धर्म र साहित्यमा दिलचस्पी लिने विद्वान)हरूबाट अनूदित ग्रन्थहरूको संकलन माय्क्स मूलरले गरी प्रकाशन गरेको थियो।

वहाँको यस “पूर्वीय पवित्र ग्रन्थ” मा परेका केही बुद्ध-धर्म सम्बन्धी किताबहरू निम्न हुन -

- १) धम्मपद - माय्क्स मूलर
- २) सुत्त निपात्त - फौसबल
- ३) बुद्धिष्ट सुत्तज् - टी. डब्ल्यू रीस डायविड्स
- ४) विनयपिटक - टी. डब्ल्यू रीस डायविड्स, हरमन ओल्डेन वग - ३ खण्डमा
- ५) दि क्वेशन अफ किङ्ग मिलिन्द - टी. डब्लू रीस डायविड्स - २ खण्डमा, आदि।

माय्क्स मूलरको अर्को एक उल्लेखनिय व्याख्यान हो - सन् १८८२ मा केम्ब्रिजमा दिनु भएको भाषण - “India what can it teach us”। यो व्याख्यान सन् १८८३ मा नै पुस्तकको रूपमा प्रकाशन भएको थियो।

वहाँले अक्सफोर्डमा पढ्न आउने संस्कृतका विद्यार्थीहरूलाई जे जस्तो, सक्दो सहायता गर्नु पर्ने हो गर्नु हुन्थ्यो साथै यथासमय उचित परामर्श पनि दिनुहुन्थ्यो।

एडरी फ्रेडरिक मायक्स मूलरले आफनो जीवनको शुरू देखि जुन उदेश्य लिएको थियो, त्यस अनुसार प्राचीन पूर्वीय भाषा, धर्म र साहित्य सम्बन्धी विभिन्न विषयमा अध्ययन, अध्यापन गरी गराई उदेश्यपूर्ण जीवन बिताई २८ अक्टोबर १९०० ई० का दिन यस संसारबाट हटाको निमित्त प्रस्थान गर्नु भयो। बर्हाको प्रकाशित बुद्धधर्मका पुस्तकले पश्चिमी जगतलाई बुद्धधर्मको ज्ञान दिनमा ठूलो सघाउ पुऱ्याएको छ। □

- सन्दर्भ -

-) विश्वय् बुद्ध-धर्म (भाग ४) - भिक्षु बुद्धर्शन
 - चन्द्रवीर सिंह कंसाकार, पुतली बडक
 काठमाण्डौ - बु. सं. २५१८
- २) हम भारत से क्या सीखे ? - फ्रेडरिक मायक्स मूलर
 अनुवादक: कमलाकर तिवारी एवं
 रमेश तिवारी
 - आदर्श हिन्दी पुस्तकालय, इलाहाबाद, १९६७

Dhamma.Digital

सर इडविन आर्नेल्ड (सन् १८३२-१९०४)

४. सर इडविन आर्नल्ड

आधुनिक युगमा विश्वमा बुद्ध - धर्मको प्रचार प्रसार गर्नमा प्रमुख भूमिका निभाएको एक सुप्रसिद्ध काव्यको नाम हो - The light of Asia "।

यस काव्यको रचयिता हुनुहुन्छ - सर इडविन आर्नल्ड (Sir Edwin Arnold) ।

वहाँको जन्म १० जुलाई १८३२ को दिन, पिता रवर्ट कोल्स आर्नल्ड (Robert Colas Arnold) र माता सराह पिजे आर्नल्ड (Mrs. Sarah Pizzev Arnold) को दोश्रो सुपुत्रको रूपमा इङ्ग्लैण्डको केण्ट (Kent) नगरमा भएको थियो ।

वहाँ सानै उमेरदेखि विलक्षण बुद्धिका थिए र पढ्न लेखनमा खुबै तेजी थिए । १२ वर्षको कलिलो उमेरमा नै वहाँले आफ्नो साहित्यिक प्रतिभा देखाउन सफल हुनु भएको थियो । वहाँले रचना गर्नु भएको कविता देखि सबै छक्क पर्छे ।

रवर्ट कोल्स आर्नल्डले आफ्नो सुपुत्रको विशेषता देखी प्रसन्न भइ वहाँलाई अक्सफोर्ड विश्व विद्यालयमा भर्ना गरिदिएको थियो । केही समय भित्रै सन् १८५२ मा " The feast of the

Belshazzar " नामक कविता लेखि अक्सफोर्डमा " न्यूडिगेट पुरस्कार " (Newdigate Prize) पाउनु भएको थियो ।

वहाँको पहिलो कविता संग्रह "Poems Narrative and Lyrical " सन् १८५३ मा प्रकाशन भएको थियो ।

सन् १८५५ मा (२३ वर्षको उमेरमा) वहाँले क्याथेराइन बिडल्फ (Catherine Biddulph) नामक महिलासंग विवाह गर्नु भएको थियो । विवाह गरेको ३ वर्ष बाद वहाँको जीवनमा विशेष मोड आयो, त्यो हो भारतको पूर्णास्थित डेक्कन कलेज (Deccan College) मा प्रिन्सिपल नियुक्त हुनु ।

अतः वहाँ सन् १८५७ को नवेम्बर महिनामा आफ्नो परिवार (पत्नी र सुपुत्र लेस्टर Lester) साथ लिई भारत आउनु भयो ।

आफ्नो देशको भन्दा भिन्दै वातावरण, प्राकृतिक विविधता मानिसहरूको विभिन्न रहन सहन, विभिन्न शैलीका प्राचीन मन्दिर—हूको देश भारतको दृषयाबलोकनले आन'लड साहेव निकै प्रफुल्लित हुनु भयो । अतः वहाँलाई पूर्वीय धर्म दर्शनका साथ पश्चिमी विज्ञानको समन्वय गर्न अवसर मिलेको थियो ।

सन् १८६१ मा इडविन आन'लड, आफ्नी पत्नीको अस्वस्थताको कारण ४ वर्षवाद इङ्ग्लैण्ड फर्कनुभयो । वहाँ इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भए देखिन " The Daily Telegraph " नामक समाचार पत्रको काममा लाग्नु भयो । पछि आएर वहाँ यस समाचार पत्रको सम्पादक पनि हुनु भएको थियो । यस समाचार पत्रकामा वहाँले ४० वर्ष सम्मन काम गर्नु भएको थियो । अतः वहाँको लेखन शक्ति प्रखर भई सकेको थियो । भारत सम्बन्धी लेखने वहाँको जुनसुकै रचना हेर्दा प्रायःलाई विश्वास लाग्दैन कि यसको रचयिता विदेशी महानुभाव हुनुहुन्छ ।

पूनाको डेक्कन कलेज, संस्कृत कलेज पनि थियो । अतः संस्कृतमा पनि वहाँको पूर्णज्ञान थियो । त्यसैले संस्कृतका कतिपय ग्रन्थहरू वहाँले अंग्रेजीमा अनुवाद गर्नु भएको थियो । जस्मा १२ औं शताब्दीका काव्यकार जयदेवको “गीत गोविन्द” गिति — काव्य पनि थिए, साथै वहाँले “हितोपदेश” का केही भागहरू पनि अनुवाद गर्नु भएको थियो ।

त्यसवेला संस्कृत भाषाको प्रचार प्रसार निकै भएतापनि पालि भाषाको ज्ञान प्रायः सून्य नै हुनाको कारण वहाँ ४ वर्ष सम्मन भारतमा रहेर पनि पालि भाषा एवं साहित्यको अध्ययन गर्ने मौका प्राप्त गर्न सकेको थिएन । त्यसवेला इङ्ग्लैण्डमा पनि व्यवस्थित रूपमा पालि भाषाको अध्ययन सुलभ थिएन ।

यद्यपि त्यहाँ रवर्ट सीजर चिल्डर्स (Robert Caesar Childers) नामक बौद्ध विद्वानले श्री लंकाबाट फर्कनु भए पछि सन् १८७२ र १८७५ मा गरि दुई भागमा “पालि-शब्दकोष” (The Dictionary of the Pali Language) प्रकाशित गर्नु भएको थियो । “खुद्क पाठ” त चिल्डर्स ज्यूले सन् १८७० मै अनुवाद गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

त्यस्तै सन् १८७८ मा डा. टी. डब्ल्यू रीस डायविड्स (Dr. T. W. Rhys Davids) ले पनि “A manual of Buddhism” नामक ग्रन्थ तयार गरि प्रकाशन गरि सक्नु भएको थियो ।

संस्कृत ग्रन्थहरू एवं पालि साहित्यमा आधारित माथि उल्लेखित केहि ग्रन्थहरूको आधारबाट अध्ययन मनन गरि सर इडविन आनल्डले सन् १८७९ मा “The light of Asia” नामक काव्यात्मक बुद्ध जीवनी तयार गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

यस ग्रन्थ मूल रूपमा थेरवाद (स्थविरवाद) मा आधारित देखिएतापनि यसको कथावस्तुमा महायानी दृष्टिकोण पनि समावेश भएको थियो, जसको उदाहरणको रूपमा यो महा काव्य "ओम् मणि पद्मे हुँ" को उल्लेख सहित अन्त गरिएको थियो।

यसको अलावा त्यस ग्रन्थमा एक दुई ठाउँमा मूल बौद्ध ग्रन्थहरूको परम्परासंग नमिलेका केही कुराहरू पनि उल्लेखित थियो। तैपनि त्यस बेला (परिस्थिति) मा अंग्रेजी पाठकहरूको निमित्त यो पुस्तक एक महान धर्म संस्थापक सिध्दार्थ गौतम बुध्द सम्बन्धी तथ्य हासिल गर्ने प्रमुख थोत हुन गएको थियो।

अतः यसको लोकप्रियता दिन दिनी बढदै गयो, जसको फलस्वरूप ५ वर्ष विरता नविरदै ईङ्गलैण्डमा मात्र यसको ३० औं संस्करण निस्किएको थियो। सन् १९७० सम्मनमा ईङ्गलैण्डमा यसको ६० औं संस्करण र अमेरिकामा ८० औं संस्करण निस्किएको थियो।

यस पुस्तकको प्रथम प्रकाशन (सन् १८७९) को द्वर्षवाद डा. आर्थर फुंगस्ट (Dr. Arthur Pfungst) ले जर्मनभाषामा अनुवाद गरि सन् १८८७ मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो। जर्मनी पाठकहरूले यसको उत्साह बर्धक रूपमा स्वागत गरेकोले पुनः यसको जर्मनी अनुवाद सन् १८९१ मा कोनराड बेनिक (Konrad-wernicke) ले पनि गर्नु भयो त तेश्रोपटक सन् १९२३ मा अल्ब्रेच्ट शाय्फर (Albrecht Schaeffer) ले अनुवाद पूर्ण गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो।

यसरी "The light of Asia" को प्रकाश फेलिन्दै गयो यूरोपका अन्य भाषाहरूमा पनि यसको अनुवाद हुन्दै गयो, जसअनुसार सन् १८९५ मा-डच सन् १८९९ मा फ्रान्सेली, सन् १९०६ मा चेकोस्लोवियायी, सन् १९०९ मा इटाली भाषामा पनि अनुवाद

एवं प्रकाशन हुन्दै गयो ।

यो काव्य ग्रन्थ द्वारा प्रेरणा पाएर कयौ युवाहरू एवं साहित्य कारहरूले अनुकरणात्मक ढंगले बुद्धको विषयमा लेखन प्रयास गरेको थियो, जस्मा वहाँहरू सफल पनि हुन्दै गएको थियो ।

सन् १८८४-८५ सम्मनमा 'The light of Asia' को प्रसिद्धि चरम सिमामा पुगिसकेको थियो । विश्वका असंख्य बौद्ध समुदायको लागि 'इडविन आर्नल्ड' उनीहरूको धर्मका सुविज्ञ महाविद्वान भइसकेका थिए । सुदूर-पूर्वका स्थविरवादी बौद्ध राष्ट्रहरूले वहाँलाई आ-आफ्नो देशमा ब्याख्यानको निमित्त निमन्त्रणा पठायो ।

अतः वहाँ सबभन्दा पहिले भारतमा आउनु भयो । धेरै समय-देखि वहाँलाई बुद्धगया सहित बौद्धहरूका अन्य तीर्थस्थलहरू हेर्ने उच्च अभिलाषा रहेको थियो । पहिले वहाँ ४ वर्ष सम्मन भारतमा रहेर पनि ती स्थानहरूमा जाने मौका पाएको थिएन ।

वहाँ विशेषतः ऋषिपतन भृगदावन (सारनाथ) र बुद्धगया प्रति आकर्षित थिए । किनकि ती ठाउँहरू संसारभरका बौद्धहरूको निमित्त अति पवित्र थियो । बुद्धगयामा बुद्धत्व प्राप्ति पछि तथागत सम्यक सबुद्धले सबभन्दा पहिले ऋषिपतन - भृगदावनमै पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सर्व प्रथम धर्मचक्र-प्रवर्तन (धर्मोपदेश) गर्नु भएको थियो ।

अतः वहाँ सबभन्दा पहिले सारनाथ पुग्नु भएको थियो । सारनाथको दिग्दर्शन पछि कवि आर्नल्ड गहिरो श्रद्धा लिई बुद्धगया प्रस्थान गर्नु भयो । त्यो बेला, त्यो स्थान एक शैव पुजारी (हिन्दू) महन्तको अधिनमा रहेको थियो र एकदमै शोचनीय अवस्थामा वेहाल थियो । बुद्धगयामा जस्तो कदर एवं महत्त्व हुनु पर्ने थियो, त्यो केही थिएन । त्यहाँको त्यस वातावरण देखि वहाँको मनमा निकै आघात पयो र केही गर्नु नै पछि भन्ने मनमा लाग्यो । तर

तमति वे ना वहाँले त्यस विषय कसैलाई केही नभनी त्यो शैव महन्त
सिन बोधिभूञ्जका केही पातहरू लिई श्री लंका जानुभयो ।

श्रीलंकामा वहाँ सबभन्दा पहिले 'पान्दुरा' भन्ने स्थानमा जानु-
भयो, जहाँ सन् १८७३ मा श्रामणेर मिगेत्तुबते गुणानन्दले इशाईहरू
संग शास्त्रार्थ गरि जिते। श्रीलंकामा बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान गरेको
थियो । त्यहाँको ऐतिहासिक 'रन्कोथ विहार' (Rankoth
Vihar) मा विशेषतः सुप्रसिद्ध विद्वान वेलिगम श्री सुमंगल महा-
नायक थेर र अन्य हजारौं भिक्षु एवं उपासक उपासिकाहरूले बहल्ले
बुद्ध धर्मको निमित्त गरेको कार्यको प्रतिफलस्वरूप 'अभिनन्दन-पत्र'
चढाएको थियो ।

वहाँले महानायक वेलिगम सुमंगल थेरसित दुइ षण्टा सम्मन्-
बुद्धगयाको दुवैशा सम्बन्धि कुराकानी गर्नुको साथै त्यो पवित्र
स्थानको उद्धार गर्नको निमित्त आन'लडले तत्काल श्रीलंकाको गर्भ-
नर, मद्रासका गभर्नर एत्र भारतका राज्यमन्त्री लगायत वाइसराय
कहाँ सम्पन्न पनि बुद्धगयाको उद्धार कार्य गर्ने सम्बन्धी उपयुक्त कुरा
जनार्ई पठाएको थियो ।

सर इडविन आन'लड पान्दुराबाट कोलम्बो जानुभयो । त्यहाँ
पनि विद्योदय परिषद्गमा वहाँको भव्य स्वागत गरियो । त्यहाँ बोध
छण्डाका आविष्कारक हेनरी स्टील अल्कोट (Henry Steel
Olcot) पनि उपस्थित थिए । कोलम्बोबाट इडविन आन'लड कण्डी
(Kandy) जानुभयो, जहाँ बुद्धको दन्त धातु मन्दिर (The
Dalda Maligawa) अवस्थित थियो ।

श्रीलंकाको भूमणमा सर इडविन आन'लडले बुद्धगया सम्बन्धी
प्रशस्त चर्चा मात्र गरेको थिएन, वहाँले आफ्नै सम्पादनमा निस्कने

“The Daily Telegraph” पत्रिकामा पनि बुद्धगयाको पवित्रता र त्यहाँको दुर्दशा बारे रचना (लेख) लेख्नु भई सबैको ध्यान आकर्षित गर्नु भएको थियो ।

त्यस “बुद्धगया” सम्बन्धि रचना पढेर नै श्री लंकाका एक प्रतिष्ठित हेवाधितारण परिवारका एक नवयुवक डोन डेविड (पछि अनागारिक धर्मपाल) बुद्धगयाको दुदशालाई सुधान्न घरबार त्यागेर भारत आउनु भएको थियो ।

त्यस्तै स्मरणिय छ, सर इडविन आर्नल्डको “The light of Asia” काव्यात्मक बुद्ध जीवनी पढेर आलोन बेनेट (Allan Bennett) नामक एक अंग्रेज युवक पनि घरबार त्यागी बुद्ध-धर्म प्रचार प्रसारको निमित्त श्रीलंका सम्मन् आउनु भई बौद्ध-धर्ममा दीक्षित (श्रामणे र एवं उपसम्पन्न) हुनु भएको थियो ।

सन् १८८९ मा इडविन आर्नल्डले जापान र अमेरिकाको पनि भ्रमण गर्नु भएको थियो । जापानमा वहाँले ‘बुद्धगया’ सम्बन्धी दिनु भएको व्याख्यानबाट प्रभावित भई एक जापानी बौद्ध संस्थाले बुद्ध-गयामा केही जग्गा किनी जापानी भिक्षुहरू राख्ने प्रबन्ध समेत मिलाएको थियो ।

वहाँलाई अमेरिकामा हावर्ड विश्वविद्यालय (Harvard University) का प्रमुख चार्ल्स विलियम इलियट (Charles William Eliot) ले निमन्त्रण दिनु भएको थियो । इलियटज्यू हेनरी क्लार्क वारेन (Henry Clake Warren) को सदृच्छा र बौद्ध-साहित्य अनुवाद गर्दै Harvard Oriental Series को रूपमा प्रकाशित गर्दै लैजानु)लाई साकार गर्दै आइरहुनु भएका व्यक्ति थिए, यो प्रकाशन कार्य सन् १८९६ देखि शुरू भएको थियो ।

सर इडविन आर्नल्डका कयी बैज्ञानिक मित्रहरू पनि थिए, जस्मा चार्ल्स डार्विन, हर्वतस्पेशर, जोन स्टेवार्ट, जोनवाल आदि थिए । अतः वहाँले बौद्ध साहित्यको अध्ययन आधुनिक विज्ञानसित तुलना गर्दै जानु भएका थिए । निष्कर्षमा वहाँ भन्नु हुन्छ -

“I have often said and I shall say again and again, that between Buddhism and modern science there exists a close intellectual bond”

अर्थात्

“मैले बारम्बार भनिसके र फेरि फेरि पनि भन्छु, बौद्ध धर्म र आधुनिक विज्ञानको बीचमा एउटा घनिष्ठ सम्बन्ध छ ।”

यसरी आफ्नो जीवनमा सर इडविन आर्नल्डले बुद्ध र बुद्ध धर्मको महान्तलाई संसारको सामुने प्रस्तुत गर्नुको साथै यो धर्म आधुनिक विज्ञानसित पनि मेल खाएको अवगत गराउँदै, सारा बौद्ध जगतमा आफ्नो अमित छाप छोडी २४ मार्च १९०४ को दिन ७३ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट प्रस्थान गर्नु भएको थियो ।

— सन्दर्भ —

- १) कवि सम्राट श्री इडविन आर्नल्ड - श्री योगी
- 'धर्मदूत', वर्ष-५, अंक - २
- २) 'द लाइट अफ एशिया' अति कवि इडविन आर्नल्ड
- 'ज्योति' शाक्य, कालिम्पोङ्ग
— आनन्दभूमि, वर्ष - १३, अंक - ५, ६
- ३) Edwin Arnold - William Peiris
- Buddhist Publication Societs 1970

(४०)

कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट

(सन् १८३२ - १९०७)

५. कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट

१९ सौं शताब्दीमा बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ आफ्नो जीवन विताउनु भएका व्यक्तिहरूमा कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (Colonel Henry Steel Olcott) पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ ।

वहाँको जन्म २ अगष्ट १८३२ को दिन अमेरिकाको न्यू जर्सी (New Jersey) भन्ने नगरमा भएको थियो । वहाँले न्यूजर्सीमा प्रारम्भिक र माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गरि सकेपछि उच्चशिक्षाको निमित्त कोलम्बिया विश्वविद्यालय (Columbia University) मा पढ्न जानु भएको थियो ।

एक किसान परिवारमा जन्मनु भएको कारण, विशेषतः वहाँको ध्यान वैज्ञानिक कृषि कर्म तर्फ थियो । त्यस विषयमा विशेष अध्ययन गर्नाको कारण वहाँको शुरूको जीवन एक सफल कृषकको रूपमा विताउनु भएको थियो । वहाँले किसानहरूको हितको निमित्त "New York Tribune" नामक पत्रिकामा कृषि विषयको लेखहरू प्रकाशित गर्दै जानु भएको थियो । सन् १८५८ देखि वहाँ त्यस पत्रिकाको सह - सम्पादकको रूपमा कार्य गर्दै आउनु भएको थियो ।

जब सन् १८६१ मा अमेरिकामा गृह - युद्ध शुरू भयो, तब वहाँले अखबारको काय' छोडी सेनामा सक्रिय हुनु भयो । यसबाट नै वहाँ कर्नल (colonel) हुनु भएको थियो । युद्ध पछि वहाँ फेरि न्यू-योर्कको बौर स्तर (वकिल) हूको समुदायमा सामेल हुनु भयो । यस समुदाय अन्तर्गत वहाँ एक वरिष्ठ न्यायाधिवक्ता पनि हुनु भयो ।

सन् १८७४ देखिन वहाँको जीवनमा नयाँ मोड आउन थाल्यो । त्यसवर्ष वहाँको निमित्त अति गौरवको वर्ष मान्न सकिन्छ, किनकि यस वर्षमा वहाँको सम्पर्क एच. पी. ब्लावत्स्की (H. P. Blawatsky) नामक एक रमियन महिलासित सम्पर्क हुन आएको थियो । ती महिला (मैडम ब्लावत्स्की) सित वहाँले जीवनभर (ब्लावत्स्की निधन - सन् १८९१) साथसाथ काम गर्नु भएको थियो । त्यस बेला कर्नल अल्कोट मैडम ब्लावत्स्कीको निदेशनमा पूर्वीय धर्म-ग्रन्थहरूमा दिल चस्पी लिन्दे आउनु भएको थियो । वहाँको विशेष दिलचस्पी बुद्ध - धर्ममा हुन आयो । तैपनि सम्पूर्ण धर्महरूको व्यापक समन्वयको आधारमा मानवतन्त्रको विकास गर्न "The Theosophical Society" नामक एक संस्था सन् १८७५ मा, न्यूयोर्कमा कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की मिली स्थापना गर्नु भयो । यसको व्यापक प्रचार - प्रसार गर्न वहाँहरू दुवै जना सन् १८७८ मा भारत आउनु भयो ।

कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्कीलाई बुद्ध धर्मको प्रभाव "पान्डुराको शास्त्रार्थ" बाट भएको थियो, जुन शास्त्रार्थ सन् १८७३ को अगस्त महिनामा श्रीलंकाको पान्डुरा भन्ने स्थानमा ईसाई र बौद्धहरूको बीच भएको थियो । त्यस शास्त्रार्थमा इशाईहरूको तर्फ बाट डेविड दे सिल्वा (Rev. David de silva) प्रमुख रहनु भएको थियो भने बौद्धहरूको तर्फबाट मिगेत्तुवत्ते गुणानन्द (Ven. Migettuwatte Gunananda) नामक श्रीमणेर प्रमुख हुनु भएको

थियो। त्यस शास्त्रार्थमा श्रामणे र मिगेत्तुवत्ते गुणानन्द निसन्देह रूपमा विजय हुनु भएको थियो। यसको निमित्त वहाँले श्रामणे र हुनु भन्दा अनाडि यथेस्त मात्रामा, बडो गम्भीर रूपमा इशाई धर्म-शास्त्र अध्ययन गर्नु भएको थियो, त्यसपछि मात्र कोटहेनाको विहारमा आई श्रामणे र हुनु भएको थियो।

त्यसवेला भएको शास्त्रार्थको सम्पूर्ण रिपोर्ट डा० पीबल्स (Dr. Peebles) नामक एक अमेरिकन विद्वानले अमेरिका पुग्ना साथ किताबको रूपमा प्रकाशन गर्नु भएको थियो। त्यसशास्त्रार्थको ब्रेजावहाँ श्रीलंका भ्रमणमा आइरहुनु भएको थियो। वहाँको यस किताब कर्नल अल्कोटले एक सार्वजनिक पुस्तकालयमा पढनु भएको थियो।

त्यस शास्त्रार्थको रिपोर्टको प्रभावबाट पनि कर्नल अल्कोटलाई "थियोसोफिकल सोसाइटी" स्थापना गर्ने अभिलाषामा टेवा मिलेको थियो। अतः वहाँ श्रीलंका भ्रमण गर्ने आशयले पनि भारतमा आउनु भएको थियो।

सन् १८७८ मा, कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की भारत पुग्नु भई सिर्फ थियोसोफिकल सोसाइटीको मात्र प्रचार-प्रसार गर्नु भएको थिएन, वहाँहरूले भारतको बम्बई शहरमा २९ नवेम्बर १८७९ को दिन स्वदेशी वस्तुहरूको सकलन गरि एक प्रदर्शन गर्नु भएको थियो। जब कि त्यसवेला भारतमा स्वदेशी वस्तुको माँग गर्नेहरूनै दुर्लभ हुन्दै गइरहेको थियो। माँगनै नभएपछि शिल्पीहरूले आ-आफ्नो व्यवसाय पनि विस्तारै छोड्दै जाने त स्वाभाविक भयो। जसको कारण शिल्लीहरूले आफ्नो शिल्पलाई नै विसर्दै गएको थियो।

यस्तो बेलामा कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की भारत आउनु

भई भारतीय शिल्पीहरूलाई संगठित गरि तिनीहरूलाई निकै प्रोत्सा-
हन दिनु भएको थियो ।

वहाँहरूले यो कार्य स्वदेशी धन्दाका महान प्रचारक महात्मा
गान्धी (सन् १८६९-१९४८) को भारत आगमन (सन् १९१५)
हुनु भन्दा ३६ वर्ष अगाडिनै भारतीय जनताहरूलाई प्रेरणा दिई
स्वदेशी वस्तुहरूको उत्पादन गराउन जोड दिनु भएको थियो ।

भारतको निमित्त वहाँहरूको देन यतिमा मात्र सीमित रहेन,
वहाँहरूले भारतको स्वतन्त्रता संग्रामको निमित्त प्रमुख भूमिका
निभाएको भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेस' को स्थापनार्थपनि निकै योगदान
दिनुभएको थियो ।

यसरी भारतमा आउनु भई कनल अल्कोट र मैडम ब्लावस्को
ले थियोसोफिकल सोसाइटीको प्रमुख केन्द्र अड्यार (मद्रास) मा
राख्नु भएको थियो । सोसाइटीको मार्फत मानवको आध्यात्मिक
विकास गर्न विभिन्न क्रियाकलापहरू गरि सकेपछि पुनः बुद्ध-धर्मको
ब्यापक प्रचार प्रसारको निमित्त वहाँहरू दुवै जना श्रीलंका प्रस्थान
गर्नुभयो ।

वहाँहरू १७ मई १८८० को दिन श्रीलंकाको गाल्ल (Galle)
भन्ने शहरमा पुग्नु भएको थियो, जुन शहर कोलम्बोबाट ७५
माइल दक्षिण तर्फ थियो ।

वहाँहरू श्रीलंका पुग्नु भएको २ दिन पछि नै गाल्लको बिजया-
नन्द विहारमा अकमेमना धम्माराव थेरको तर्फबाट पहिलोपटक
'पञ्चशील' ग्रहण गरेको कुरा अल्कोट स्वयम्ले विहारको पञ्चलिमा
यसरी उल्लेख गरेर जानु भएको थियो - "This is to certify
that on the 19 May 1880 the founders of the

(४४)

Theosophical Society Madame H. P. Blawatsky and myself took the Panchasila for the first time at Vijaya Nanda Vihar from Akme-mna Dhammaram Thera:'

गाल्लबाट वहाँहरू केही दिनबाद कोलम्बो जानु भयो र ४० सदस्यहरू सम्मिलित गराई थियोसोफिकल सोसाइटीको शाखा स्वरूप १७ जून १८८० को दिन "The Buddhist Theosophical society" को स्थापना गर्नु भयो ।

यस सोसाइटीले श्रीलंकामा वेजोड रूपमा शिक्षाको प्रचार-प्रसार गर्नु भएको थियो । वहाँहरूको श्रीलंका आगमनको बेला बुद्धधर्मको शिक्षा दिने स्कूलहरू नगण्य रूपमा थिए, जब वहाँहरू आउनु भए पछि "बुद्धिस्त थियोसोफिकल सोसाइटी" को स्थापना भयो तब स्कूलहरूको वृद्धि (उत्तरोत्तर) हुन्दै गयो । सन् १८९७ सम्मनयासमा सोसाइटीको मार्फत २५ वटा केटाहरूको स्कूल केटीहरूको ११ वटा स्कूल स्थापना भइसकेको थियो साथै सयुक्त रूपमा पढने स्कूलहरू पनि १० वटा भइसकेको थियो ।

सन् १८८३ को मार्च महिनामा श्रीलंकाको एक उपनगर मानिएको कोटहेनामा बौद्धहरूको जुलूस माथि एक सेन्ट लुसिया नामक चर्च आगडि त्यहाँका कैथोलिक इशाईहरूले निर्दयतापूर्वक आक्रमण गरेको थियो । यसको बदला तिन बौद्धहरूले कर्नल अल्कोटलाई मध्यस्थतामा राखी श्रीलंकाको गभर्नर संग कुरा गर्न श्रीलंका (मद्रासबाट) निम्त्यायो ।

इशाईहरूको यस अन्यायको विरोधमा धेरैजसो बौद्धधर्मावलम्बीहरूले आ-आफ्नो सन्तानहरूलाई मिशनरी स्कुलमा पढाउन बन्द गरिदिएको थियो । जस्मा डोन डेबिद (पछि अनागारिक

धर्मपाल) पनि एक थिए, वहाँलाई बुद्ध - धर्ममा अटल श्रद्धा भएका वहाँका माता पिताले त्यस खबर पाउनासाथै आफ्नो सुपुत्रलाई मिशनरी स्कूलबाट छुटाउनु भएको थियो ।

यस अवधि भित्रमा डोन डेविदले पनि 'थियोसोफिकल सोसाईटी' र त्यसको संस्थापकहरूको बारेमा केही जानकारी पाईसकेको थियो । आफू पनि 'थियोसोफिस्त' हुने इच्छाले कर्नल अल्कोट र ब्लावत्स्कीको दोश्रो श्री लंका गमन (सन १८८४ को शुरु) हुनु भन्दा अगाडि नै अडयारमा पत्र ब्यबहार गर्नु भएको थियो ।

जब वहाँहरू गत वर्ष (१८८३ को मार्च महिना) मा इशाई-हरूले बौद्धहरूको जुलूसमाथि गरेको उपद्रवको विरोधमा कानूनी कारवाही गर्न कोलम्बो आउनु भयो, तब डोन डेविदले वहाँहरूलाई भेटनु भई आफ्नो मनसाय व्यक्त गर्नुभयो । वहाँहरूले पनि डोन डेविदलाई कोलम्बो कै "The Buddhist Theosophical society" मा सदस्यता प्रदान गर्नु भयो ।

कर्नल अल्कोट पनि आफ्नो श्रीलंका गमनको लक्ष्य अनुरूप तत्कालिन श्री लंकाका गवर्नर लर्ड स्तानमोर (Lord Stanmore) सित बौद्धहरूलाई गरेको अत्याचारको विरुद्धमा वर्ति गर्न १० फरवरी १८८४ को दिन वहाँ समक्ष पुग्नु भयो । गवर्नर लर्ड स्तानमोर पनि इशाई धर्मको साथै अन्य धर्महरूमा पनि विशेष अध्ययन भएका व्यक्ति हुनाको कारण कर्नल अल्कोटको परामर्श (सुझाव) लाई सहर्ष स्वीकार गर्नु भएको थियो । गवर्नरज्यूले कर्नल अल्कोटको सुझाव अनुसार बौद्धहरूको पवित्र दिन "वैशाख पूर्णिमा" लाई सार्वजनिक रूपमा छुट्टिको घोषणा गर्नुभयो, जब कि त्यस भन्दा अगाडी सम्मन सिर्फ क्रिश्चियनहरूको पवित्र दिनलाई मात्र छुट्टी दिन्दै आईरहेको थियो ।

यस कार्य पछि कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की मद्रास फर्कनु भयो । वहाँहरूले त्यति बेला सम्मनमा पूर्ण परिचित भई-सकेका डोन डेविदलाई पनि मद्रासमा लिएर आउनु भएको थियो ।

मैडम ब्लावत्स्की बुद्ध धर्ममा यति प्रभावित हुनु भएको थियो कि वहाँले एक दिन आफ्ना नयाँ शिष्य डोन डेविदलाई भनेकी थिइन् --

“The only refuge for him who aspires to true Perfection is the Buddha alone.”

अर्थात्

“यदि कसैलाई साँच्चिकै रूपमा निपूणता (सिद्धि) प्राप्त गर्ने उत्कृष्ट इच्छा छ, बन्ने त्यसले सिर्फ बुद्ध एक जनाको मात्र शरण जानु पर्दछ ।”

वहाँले डोनडेविदलाई यति मात्र भनेको थिइन्, वहाँलाई एक सुयोग्य बुद्ध धर्म प्रचारक बनाउन अनेक कुराको पनि जानकारी दिनु भएको थियो, जसमा पालि भाषाको गहन अध्ययन गर्ने विषय पनि थियो ।

यसरी अंग्रेजहरूको अधिनमा रहेको राष्ट्रहरू (लंका एवं भारत) मा इशाई धर्मको सत्ता बुद्ध धर्ममा प्रगाढ “आस्था राखी “थियोसोफिकल सोसाइटी” को प्रचार - प्रसार गर्दै रहेको कारण मैडम ब्लावत्स्की तुरुन्तै यूरोप फर्कनु परेको थियो ।

डोन डेविदले पनि बुद्धको शिक्षाद्वारा मानव समाजको कल्याण गर्ने मैडम ब्लावत्स्कीको आह्वानलाई शिरोधार्य गरि त्यसैको निमित्त आफूले सम्पूर्ण जीवन बिताउने प्रण लिई सक्नु भएको थियो ।

सन् १८८६ मा कर्नल अल्कोट पुनः आफ्ना एक ब्रिटिश सह-योगी मित्र सी. डब्लू. लेडबितर (C. W. Leadbeater) लाई साथ लिई बुद्ध-धर्मको प्रचार प्रसार गर्न प्रशस्त स्कूलहरूको स्थापना गर्ने अभिप्रायले चन्दा संकलन गर्न कोलम्बो आउनु भएको थियो ।

सी. डब्लू. लेडबितरले श्रीलंकामा विद्यार्थीहरूलाई बुद्धधर्मको शिक्षा दिलाउन प्रश्नोत्तरी रूपमा बुद्ध धर्मको किताब लेखी प्रकाशन गर्नु भएको थियो । जसको लोकप्रियता बढ्न गयो कि सन् १९१४ सम्मनमा पहिलो भागको २१ पटक संस्करण र दोस्रो भागको १८ पटक संस्करण भएको थियो । यो सिर्फ सिंहली भाषाको प्रकाशनको कुरा थियो । पालि भाषामा पहिलो पटक लेखिएको त्यस किताबको हिन्दी अनुवाद त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्म रक्षित एवं सीता राम वर्मा बी. ए. द्वारा "बौद्ध शिशु बोध" को रूपमा धेरै पटक प्रकाशन भइसकेको थियो ।

नेपाल भाषामा पनि यसको अनुवाद पूज्य भिक्षु बुद्धबोध महास्थविरले बु. सं. २५२४ मा गर्नु भई प्रकाशन गराउनु भएको थियो । वहाँले अनुवाद गर्नु भएको ३० वर्ष अगाडि नै भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर (वि. सं. १९७३-१०४२) ले त्यस "बौद्ध शिशु बोध" किताबको अनुवाद नेपाल भाषामा गरि सक्नुभएको थियो । त्यसको प्रकाशनार्थ ४००/- भा. रू. लिई रेलमा गमन गर्दै रहनु भएको बेला एक मधेशियाको तर्फबाट आफ्नो सम्पूर्ण रकम गुम् भइ दिएको कारण वहाँको प्रकाशन कार्य तितर-बितर (फासफुस) हुन गएको थियो ।

त्यसको स्मरण गरि पुनः वहाँले पछि "बाल बौद्ध शिक्षा" को रूपमा लेखि बु. सं. २५०९ मा प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

सो. डल्लू, लेगविटरज्युलाई साथ लिई कर्नल अल्कोट कोलम्बो पुग्नु भयो । वहाँहरूलाई मारा लंकामा घुमफिर गर्न एक द्वेभाषियाको जरुरत हुन गएको थियो । यसको निमित्त सिंहली र अंग्रेजी दुवै भाषामा निपूण हुनु भएका डोन डेविदलाई नै वहाँहरूले नियुक्त गर्नु भयो ।

वहाँहरू दुइजना पाश्चात्य विद्वानहरूको बिचार, वाकपटुता, मानिसहरूलाई आफूमा केन्द्रित गर्न सक्ने चातुर्य विज्ञान आदिको अनुभव डोन डेविदले पनि वहाँहरूको भाषानुवाद गर्दै जान्दा प्राप्त गर्नु भयो ।

वहाँहरूको यस धर्म प्रचारको चर्चा देशबिदेशमा पनि फैलिएको थियो । यसको फलस्वरूप जापानका एक बौद्ध समुदायले कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटलाई बुद्ध-धर्म सम्बन्धि व्याख्यान दिलाउन सन् १८८८ को अन्ततिर निमन्त्रण पठाएको थियो । त्यस निमन्त्रणालाई सहर्ष स्वीकार गरि डोन डेविदवाट अनागारिक धर्मपाल बनिसकेका आफ्ना शिष्य एवं हितैषीलाई पनि साथ लिई जनवरी १८८९ मा कर्नल अल्कोट जापान पुग्नु भयो ।

यस पहिलो पटकको जापान यात्रामा कर्नल अल्कोटले ७० वटा व्याख्यान दिनु भएले थियो । जापानको विभिन्न ठाउँहरूमा दिनु भएकी त्यस प्रवचन पछि वहाँहरू सुदूर पूर्वको अन्य केही राष्ट्रहरूको पनि भ्रमण गरि कोबम्बो फर्कनु भएको थियो ।

यस्तै सन् १८९० मा पनि कर्नल अल्कोटलाई जापान र बर्माको निमन्त्रणा प्राप्त भएको थियो, यसपटक वहाँ एकलै बर्मा हुन्दै जापान पुग्नु भएको थियो ।

यसैवेला अनागारिक धर्मपालले पनि आफ्नो पहिने देखिको ईच्छा

अनुरूप भारतको विभिन्न बौद्ध तीर्थस्थलहरूको अवलोकन गर्ने योजना बनाउनु भएको थियो । जुन योजना अनुसार सन् १८९१ को जनवरी महिनामा वहाँ वाराणसी, सारनाथ हुन्दै बुद्धगया पुग्नु भएको थियो ।

उता जापान पुग्नु भएका कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटले जापान कोरिया, चीन, भियतनाम, मंगोलिया आदि महायानी बौद्ध राष्ट्रहरूका साथ लंका, बर्मा थाइलैण्ड, लाओस, कम्बोडिया आदि थेरवादी राष्ट्रहरूको सिद्धान्तमा मौलिक रूपले सर्वत्र मान्य हुन सक्ने त्यस्तो १४ वटा मौलिक सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गर्नु भयो, जुन सिद्धान्तलाई महायानी र थेरवादी बौद्धहरूले एउटा निकै स्मरणीय साहित्यिक कार्यको रूपमा लिन्दै आएको छ, यसलाई अहिले सम्मन पनि "Colonel Olcott's Fourteen Fundamental Buddhist Beliefs" को रूपमा प्रचार प्रसार गर्दै आईरहेको छ ।

बौद्ध जगतको निमित्त कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको अन्य प्रमुख कार्य थियो- बौद्ध ऋण्डाको आविष्कार । वहाँले त्यस ऋण्डाको आविष्कार सन् १८८५ मा गर्नु भएको थियो । बौद्धहरूको एकरूपता एवं विशेष चिन्ह स्वरूप दशडिने वहाँले त्यस ऋण्डामा ५ रङ्गको समिश्रण गरि आविष्कार गर्नु भएको थियो ।

ती विभिन्न रङ्गको अर्थ यसप्रकार छन् -

- १) निलो - बुद्धको केश एवं न्यायको प्रतिक ।
- २) पहेलो - बुद्धको वस्त्र (चीवर) एवं कहुणाको प्रतिक ।
- ३) रातो - बुद्धको रगत एव दार्शनिक र वैचारिक क्रान्तिको प्रतिक
- ४) सेतो - बुद्धको अस्थि एव पवित्रताको प्रतिक ।
- ५) कलेजी - बुद्धको हृदय एवं अनुशासनको प्रतिक ।

६) संयुक्त - ५ वटै रङ्ग एक कोष्ठ (धर्म) मा रहनु बुद्धको धर्म काय (शरिर) को प्रतिक ।

यसरी दक्षिण-पूर्व एशियामा, विशेषतः भारत र श्री लंकामा बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान गर्न मा टेवा दिनु भएका कर्नल हेनरी स्टील अल-कोटले आफ्नो जीवन १७ फरवरी १९०७ को दिन अडचार (मद्रास) स्थित आफ्नै घरमा जीवनकाल समाप्त गर्नु भयो ।

वहाँको निधन पछि वहाँको शवलाई अमेरिकाको ऊण्डा र बौद्ध ऊण्डाले मात्र ढाकिएको (छोफिएको) थियो । विशेषतः बौद्ध ऊण्डाको फरफराहत प्रशस्त मात्रामा भएको थियो ।

अन्तमा वहाँको एउटा स्मरणिय शन्देश -

“There is no religion higher than truth”

अर्थात्

सत्यता भन्दा ठूलो धर्म केही छैन ।

- सन्दर्भ -

१) Colonel Olcott - His service to Buddhism.

- B. P. Kirthisinghe and M. P. Amarsuriya.

- Buddhist Publication Society, 1981.

२) नेपालय् स्थबिरवाद गुकथं व.गु ख :- लाकौल वैकुण्ठ प्रसाद

- मालती लाकौल, महाबुद्ध, ने. सं. ११०५

३) स्वर्गीय देवभित्र धर्मपाल - बनारसीदास चतुर्वेदी

- धर्मदूत, वर्ष - ७, अंक ६

६. भिक्षु महावीर महास्थविर

नेपालमा प्रायः गरी राणाकालमा जो श्रद्धालु बौद्ध उपासको-पासिका प्रवृत्त हुने चाहना भएँन, वहाँहरू धेरैजसो स्वयम् वा प्रेरकद्वारा बुद्धको परिनिर्वाण स्थल कुशीनगरमा गई पूज्य चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६ - १९७२) को हातबाट प्रवृज्या लाभ गर्नुभएकाहरू प्रशस्त छन् ; जसमा प्रमुखतः वर्तमान संव-नायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर, भिक्षु घर्मालोक (सन् १८९० - १९६७), भिक्षु शाक्यानन्द, भिक्षु अमृतानन्द (१९७५ - २०४७) सुवोघानन्द, महापन्थ (वि. सं. १९६७ - २०४३), चूलपन्थ (वि.सं. १९६०-२०१४) बुद्धघोष, अश्वघोष, कुमार काश्यप, चन्द्र, विवेकानन्द, (वि. सं. १९७३ - २०४७), सुदर्शन आदि हुन् । अतः नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध धर्म प्रचार प्रसार वा पुनरुद्धार गर्नमा जुन देश कुशीनगर र ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको रहेको छ, त्यो अग्र-गण्यको रूपमा रहेको कुरा सबैलाई अवगत भएकै कुरा हो ।

तर शायद, हामी मध्ये कतिपयले कुशीनगरको यात्रा अत्याख गरे होलान्, तैयति गतः शताब्दीका त्यस प्रथम उत्तर भारतीय बौद्ध भिक्षुको बारेमा केही पनि परिचय प्राप्त गरेको छैन होला जो कुशीनगर जस्तो उजाड एवं जन सून्य खण्डहर (भग्नावशेष) मा

भिक्षु महावीर महास्थविर (सन् १८३३-१९१६)

सन् १८९० देखि (पहिलो पटक) एउटा कोषी बनाई बसोवास गरी कुशीनगरको सुरक्षा गर्दै आए । वहाँले सन् १८९५ मा, ऊ चन्द्रमणि महास्यविरलाई सम्पर्क भए देखिन हरतरहले शिक्षा दीक्षा दिई एक प्रखर धर्म प्रचारक बन्न मदत दिए । ऊ. चन्द्रमणिलाई संस्कृत, पालि, बंगला र हिन्दी आदि भाषाको ज्ञान राम्ररी दिलाउन त्यस भारतीय भिक्षुले कलकत्ताको कलेज स्ववायरमा जीवानन्द विद्या सागर र संस्कृत कालेजका प्रमुख श्री गोविन्द शास्त्री कहाँ पनि पढाईको प्रवन्ध गरि दिनु भएको थियो । त्यहाँपछि गाजीपुरमा पं० जानकीराम कहाँ पनि पढाउन ल्याऊनुभएको थियो । यसरी ऊ० चन्द्रमणिलाई शुरूको भारत प्रवासकालमा त्यस भारतीय भिक्षुले हरतरहले मदत गर्नु भएको थियो। वहाँ हुनुहुन्छ भिक्षु महावीर महास्थविर ।

भिक्षु महावीरको जन्म महावीरसिंहको रूपमा सन् १८३३ मा, बिहार प्रान्तको रूपपुर नामक एक गाउँमा भएको थियो । वहाँ त्यस वीर योद्धा बाबू कुँवर सिंहका भतिजा थिए, जसले अंग्रेजको विरुद्ध सन् १८५७ मा स्वतन्त्रताको निमित्त संग्राम गरेको थियो । जसको अन्तमा बाबू कुँवरसिंहले वीरगति प्राप्त गरे । त्यस संग्राममा महावीरसिंहले पनि कुँवरसिंहलाई साथ दिएका थिए, त्यसवेला नै वहाँ 'जैसा नाम वैसा काम' को भईसकेको थियो । वहाँ शारीरिक बलले सम्पन्न २५ वर्षका जवान थिए । वहाँ त्यसवेला सम्मनमा एक हट्टा कट्टा पहलमानको रूपमा प्रसिद्धि समेत पाइसकेको थियो । वहाँ लट्टी, तलवार र भाला आदि चलाउनमा पनि त्यतिकै निपूण भइसकेका थिए । त्यसकारण वहाँको गाउँमा कहिल्यै चोर, डाँकूले आक्रमण गर्ने साहस गर्न सकेको थिएन ।

अंग्रेज सेनासित भएको त्यस १८५७ को युद्धमा कुँवरसिंहले वीरगति प्राप्त गर्नले उनका सगी भाइ अमर सिंहले पनि देश छोडी

भागेको थियो । अतः महावीरसिंह एकलो हुन गयो, जसको कारणले गर्दा वहाँले पनि आफ्नो केही पहलवान साथीहरूको एक गुट बनाई उत्तर प्रान्त छोडी दक्षिणतर्फ लाग्नुभयो । वहाँहरूको जीविका कुशती लडी, इनाम प्राप्त गरी, खाई पिई बचाई छन्, छन्, दक्षिण तर्फ जानु थियो । यसरी वहाँहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा घुम्दै मद्रास सम्मन् पुग्नुभयो ।

वहाँहरू इन्दौर (मध्यप्रदेश) को बाटोबाट मद्रास पुग्नु भएको थियो । मद्रास सम्मन् पुगेको बेला वहाँको एकमात्र मित्र बाकी रही अन्य सबैले एक एक गरी छोडेर गइसकेका थिए ।

महावीरसिंहले मद्रासमा एक प्रसिद्ध मुसलमान पहलवानसित आखिरी कुशी लडेको थियो । जुन कुशती हेर्न कतिपय यूरोपियनहरू पनि उपस्थित थिए । यस कुशती जित्ने वापत महावीरसिंहलाई एक हजार रूपैयाँ इनाम प्राप्त भएको थियो, जस्मा आधा (पाँच सय) साथीहरूलाई खुशियालीमा खान पानको निमित्त खर्च गर्नुभएको थियो ।

मद्रासबाट वहाँ फेरि रमेश्वरम् पुग्नुभयो, यसबेला सम्मनमा वहाँको एक मित्रले पनि छोडिभकेको थियो । यसरी महावीरसिंह एकलै समुद्रवार श्रीलङ्का पुग्नुभयो । श्रीलङ्कामा वहाँले आफ्नै प्रान्त (जगदीगपुर) का एक परिचित व्यापारीलाई भेटेको थियो, जसले महावीर सिंहलाई सदा उनीकहाँ रहन आग्रह गरे । जसअनुसार महावीरसिंह पनि पाँच वर्ष सम्मन् उनीकहाँ रही जीवन निर्वाह गरे ।

श्रीलङ्कामा महावीरसिंह एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा घुम्दै हिँडे रहेको बेला एक दिन अचानक पेटको रोगले ग्रसित भई सडकमै छटपटिरहनुभयो । त्यस सडकको नजिक एउटा विहार रहेछ ।

त्यस विहारको एक प्रमुख भिक्षु इन्द्रासभ महास्थविरले वहाँलाई देखि विहारमा लैजानु भयो । त्यस विद्वान महास्थविरले त्यस अपरिचित रांगीलाई सेवा सुश्रुचामात्र गरेको होईन वहाँको हिन्दू विचारधारा (जातपात आदिको मिथ्या विश्वास) लाई विस्तारै विस्तारै परिवर्तन गर्दै लानु भएको थियो । अतः महावीरसिंह विस्तारै विस्तारै बौद्ध शिष्टाचार एवं धर्मप्रति प्रभाव पार्न गएको कारण इन्द्रासभ महास्थविरकै हातबाट "श्रामणेर महावीर" हुनुभयो ।

वहाँले आफू श्रामणेर भएदेखि जीवनमा एक किसिमको अद्भुत सुख र शान्ति प्राप्त भएको महशुस गर्नुभयो । वहाँले विस्तारै चित्तको एकाग्रता र संयमदर्प पनि ध्यान दिनुभयो । पालिभाषामा पनि वहाँले असाधारण ज्ञान हासिल गर्नुभयो । वहाँको पालि शुद्ध उच्चारणबाट प्रसन्न (सन्तुष्ट) भई श्रीलङ्काको एक (धनी) दाताले वहाँलाई नरिवलको एउटा बगैँचा समेत प्रदान गरेको थियो । जुन बगैँचा वहाँले आफ्नो गुरुलाइ समर्पण गर्नुभयो । त्यस्तै वहाँले प्रवृजित भएदेखि रूपैयाँ पैसा नछुने नियम (अपरिग्रह) पनि पालन गर्नुभएको थियो । जुन नियमको पालनले 'देवरिया स्टेशन'मा एक कुल्लीको लागि चार आना दिन १५००।- रूपैयाँ भएको बाकस खोली चार आना दिन १५००।- देखाउनु परेको थियो । यो दृश्य त्यहाँ दुई तीन जनाले देखेका थिए । पछि जब राती बेलगाडामा बसी वहाँ कुशीनगर आइरहनुभएको थियो, तब ५-६ जना डाँकूहरू आई वहाँ निदाई आइरहेको बेलगाडालाई नै पल्टाई सबै रूपैयाँ लिई भागेको थियो । यो वहाँ निदाएर आएकोले मात्र लुट गर्न सकेको थियो । नत्र ५-६ जना आएर वहाँमाथि केही गर्न सक्ने थिएन । वहाँलाई आफ्नो शक्तिमाथि पूरा विश्वास थियो ।

वहाँ श्रामणेर भएको केही महिनापछि आफू वर्मामा गई उप-

सम्पन्न हुने मनसाय भएको कुरा आफनो गुरुलाई ब्यक्त गर्नुभयो । अतः गुरु इन्द्रासभ महास्थविर र कोलम्बो, बिद्योदय परिवेणका प्रधानाचार्य एवं संघनायक हिवकडुवे श्री सुमंगल महास्थविरको सिफारिस-पत्र (परिचयात्मक-पत्र) लिई श्रीमणेर महावीर सन् १८८४ मा बर्मा पुग्नुभयो त्यही वर्ष उपसम्पन्न हुनुभयो । तर त्यस-बेला बर्मा अशान्ति मच्चिरहेको कारणले उपसम्पदा दिनुभएका गुरुले भिक्षु महावीरलाई तुरुन्तै श्रीलंका फर्कने सल्लाह दिनुभयो ।

भिक्षु महावीर बर्माबाट श्रीलंका फर्कन कलकत्ता आई पुग्नुभयो । वहाँ कलकत्ता पुग्नासाथ बौद्ध तीर्थस्थलहरू एक पटक घुम्ने अभिलाषा हुन आयो । अतः वहाँ बुद्धगया, राजगृह, नालन्दा आदि ठाउँहरूमा घुम्दै फिर्दै सारनाथ पुग्नुभयो । सारनाथमा त्यसबेला न त विहार थियो न न धर्मगालानै । भिक्षु महावीरले सारनाथको प्राचीन भग्नावशेषका ठूलूलाई टाहरू आसपासको गाउँमा मात्र होइन बनारसमा समेत आ-आफनो घर बनाउन (प्रयोग गर्न) वैलगाडामा राख्दै लगिरहेको देख्नुभयो । त्यो दृष्य देखासाथ वहाँ सरासर गाडावानको अगाडि गई बलपूर्वक गाडा रोकियो, मामला (जगडा) बढ्यो । मामला कुनै यूरोपियन अफिसर सम्म पुग्यो, वहाँले बताउनु भयो कि सारनाथ बौद्धहरूको पवित्र तीर्थस्थल हो, त्यसैले हामीलाई यो सहा हुन सक्दैन कि यहाँका प्राचीन अवशेषहरू नष्ट होउन् । त्यस यूरोपियन अफिसरले भिक्षु महावीरको मर्म बुझेपछि त्यहाँ एउटा चोकिदार (रखवाला) को बन्दोबस्त गर्नुभयो । तबदेखि कसैले पनि एउटा ईट सम्म उठाउन साहस गरेनन् ।

यसैको सिनसिलामा भदन्त आनन्द कोशल्यायन (सन् १९०५-८८) ले भन्नु भएको थियो-

“सारनाथ के इतिहास के मूलमें दो नाम हैं- एक उस युगके

प्रथम भारतीय बौद्ध भिक्षु महावीर स्वामीका और दूसरा अनगागिक धर्मपालका । यह दो विभूतियाँ न होती, तो आजका सारनाथ नहोत ।”

हो पनि, जुन बेला भिक्षु महावीरले त्यो कदम चाल्नुभएको थियो, त्यसबेला भारतमा पुरातत्त्व विभाग नै जन्मेको थिएन, न त त्यहाँको भग्नावशेष प्रति कसैको वास्ता थियो । सन् १९०४ देखि १९१२ सम्म भएको खुदाई पनि पछिकै थियो । अऊ पुरातत्त्व विभागको तर्फबाट र त्यो भन्दा अगाडि सन जान मार्शल गरेको उद्धारनै पछिको देन थियो ।

भिक्षु महावीर सारनाथबाट कुशीनगर जानुभयो । त्यसबेला सम्मन्मा (सन् १८७६ मा) गुप्तकालीन तथागतको परिनिर्वाण मूर्ति उत्खननबाट प्राप्त भइसकेको थियो । भिक्षु महावीरले ई अन्य तीर्थस्थलहरू भन्दा कुशीनगरमा विशेष प्रभाव पर्न गयो । जसका कारण एक साल बाद वहाँ फेरि एक बर्मी दायरुका साथ २०० उपसकोपासिका साथलई तीर्थ यात्रा गर्न आए र कुशीनगर पुग्नुभयो । यस पटक वहाँले जति सक्यो त्यति चाँडो आई कुशीनगरमा स्थाई बसोबास गर्न आउने निधो गरी फर्कनुभयो । त्यस कारण कलकत्ताबाट आखिरमा सन् १८९० मा कुशीनगर आउनुभई एउटा जोरडीबाट बसोबास शुरू गर्नु भयो । त्यसबेला कुशीनगर आसपासका किसानहरूनै वहाँको अन्नदाता थिए । विस्तारै विस्तारै वहाँले यात्रीहरूको निश्चित रहन एउटा विहार बनाउने पनि विचार गर्नुभयो । वहाँको यस इच्छालाई एक बर्मीदाता र विशेष गरी कलकत्ताका प्रसिद्ध दायक सेठ श्री खेजारी बाबूले आर्थिक सहायता प्रदान गरेवापत महावीर स्वामी आफैले रेखदेख गरी १५,०००/- को लागतमा सन् १९०२ सम्मनमा एउटा विहार तयार गर्नुभयो । यो नै वर्तमान शताब्दीको पहिलो भारतीय विहार बौद्ध थियो ।

भिक्षु महावीरको समयम नै प्रायः गरी कुशीनगरको खुदाई भएको थियो, वहाँकै अगाडि परि निर्वाण स्तूपको पनि उत्खनन भएको थियो र परिनिर्वाण स्थलको लिखित प्रमाण समेत भेटेको थियो । वहाँले परिनिर्वाण स्तूपको पुननिर्माण गर्ने विचार पनि गर्नुभएको थियो तर पुरातत्व विभागले अनुमति दिन बिलम्ब गरेको कारण वहाँको जीवनकालमा परिनिर्वाण स्तूपको पुननिर्माण हुन सकेन ।

भिक्षु महावीरले कुशीनगरमा मात्र होइन सारमाथमा पनि एउटा धर्मशाला बनाइएको थियो । त्यस्तै बुद्धगयाको केही पुनरुद्धार एवं जीर्णोद्धारको निमित्त पनि प्रयत्न गरेर जानुभएको थियो । विशेषतः वहाँकोबंगाली भिक्षु कृपाशरण महास्थविर (सन् १८६५-१९२६) लाई प्रेरणा दिई लखनउ, कलकत्ता आदि ठाउँमा पनि विहार बनाउन लगाउनुभएको थियो । भिक्षु कृपाशरण महास्थविरले “जगज्योति” नामक मासिक पत्र पनि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

भिक्षु महाहीर प्रवर्जित भएदेखि कहिल्यै कोठा भित्र शयन गर्नु भएको थिएन, सदा विहारको बरण्डामा सुत्ने गर्दथे । मृत्युको एक हप्ता अगाडि देखिमात्र वहाँ कोठाभित्र शयन गर्नु भएको थियो । मृत्यु नजिकको तीव्र वेदनामा पनि वहाँ शान्त रहनु भएको थियो ।

अन्तमा, आफ्नो बाकी काम सबै ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरलाई छोडी वि. सं. १९७६ (सन् १९१९) को चैत्र महिनामा गतः शताब्दीका यम प्रथम उन्तर भारतीय भिक्षुमहावीरले आफ्नो सम्पूर्ण कार्य बुद्ध गायनको सुरक्षाको निमित्त पहरदारको रूपमा रही भिक्षुप्रथी (भिक्षु राहुल सांक्रुत्यायन, आनन्द कौशल्यायन र जगदीश काश्यप) ले दर्शन पाउनु अगाडि नै तथागतको परिनिर्वाण भूमि कुशीनगर मै आफ्नो ८६ वर्षको दीर्घ-यात्रा समाप्त गर्नुभयो ।

सन्दर्भ:-

- १) बुद्ध और उनके अनुचर - भदन्त आनन्द कौशल्यायन
- छात्रहितकारी पुस्तकमाला प्रयाग बु. सं. २४८०
- २) बौद्ध विभूतियाँ - भिक्षु धर्मरक्षित
- मनोरञ्जन पुस्तकालय, बनारस १९५४
- ३) स्व. भिक्षु चन्द्रमणि महास्थविरका जीवन परिचय
- भिक्षु ज्ञानेश्वर - कुशीनगर
(‘आनन्द-भूमि’ वर्ष १८, अंक-९)

७. इमान पाश्लोभिच मिनायेफ

रुसमा प्राचीन पूर्वीय भाषा, साहित्य र संस्कृतिको विषयमा विद्वान (प्राच्यविद्) हुनु भएका व्यक्तिहरूमा इमान पाश्लोभिच मिनायेफ पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ ।

वहाँको जन्म सन् १८४० को अक्टोबर महिनामा रुसको एक शहरमा भएको थियो । वहाँले प्राच्यविद्या सम्बन्धी शिक्षा रुसको सेर्गपिनसबर्ग (लेनिनग्राद) विश्वविद्यालयमा पाउनु भएकोथियो । जहाँको वहाँ मावी प्रोफेसर भिए ।

वहाँको अध्ययनकालमा पिटर्सबर्ग विश्व विद्यालयमा सुविख्यात संस्कृतविद् प्रो. कोसोभिच, इज्माइन स्नेजेभ्स्कीको साथै प्रो. बसीली वामिल्युभ जस्ता सुविख्यात प्राच्यविद् पनि थिए, जसले सन् १८५७ देखि १८६९ सम्ममा तीन खण्डको रूपमा "बौद्ध धर्म, त्यसको सिद्धान्त, इतिहास र साहित्य" नामक ग्रन्थको रचना गर्नु भएको थियो ।

मिनायेफज्यूले वहाँहरूसंग मात्र शिक्षा हासिल गर्नु भएको भिएन, यूरोपको अन्य देशहरूमा जर्मन, इङ्गलैण्ड र फ्रान्समा पनि गएर पूर्वीय भाषा तथा साहित्यका विद्वानहरू भेट्ने गहन अध्ययन गर्नु भएको

इभान पाभ्लोभिच मिनायेफ
(सन् १८४० - १८९०)

Dhamma.Digital

© 2007 Dhamma.Digital
All rights reserved.

थियो । जमको फलस्वरूप वहाँ पनि पालि तथा संस्कृत भाषाका प्रकाण्ड पण्डित बन्त पुग्यो ।

वहाँले एम. ए. को डिग्री प्राप्त गर्नको निमित्त 'विनयपिटक' को प्रमुख भागको रूपमा रहेको "प्रातिमोक्ष सूत्र" लाई विश्लेषण, अनुवादको साथै सन् १८६९ मा प्रकाशन समेत गर्नु भएको थियो ।

त्यस्तै डाक्टरेट विद्यावारिधि (पि.एच.डी.) को निमित्त "पालि भाषाको व्याकरण" को साथै "पालि भाषाको स्वनविचार र रूप-विचारको रूपरेखा" नामक शोधग्रन्थ पनि सन् १९७२ मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

बुद्ध धर्मको अध्ययनार्थ यस्तो गहकिलो ग्रन्थ तयार गरिसकेपछि वहाँले स्वयम् ती देशहरूको अध्ययन भ्रमण गर्ने तर्फ लाग्नु भयो, जुन बुद्ध धर्मको प्रमुख स्थान मानिएको छ । वहाँले बुद्ध धर्मको प्रमुख स्थलको रूपमा रहेको भारतमा तीन पल्ट सम्मन यात्रा गरेको थियो । जसमा, पहिलो यात्रा (१) सन् १८७४ को जून महिनामा शुरू गरी १८७५ को डिसेम्बर महिनामा अन्त गर्नु भएको थियो । यस यात्राकालमा वहाँले भारतको साथै नेपाल र श्रीलङ्काको पनि भ्रमण गर्नु भएको थियो ।

नेपालको सन्दर्भमा

नेपालको सन्दर्भमा— सन् १८७५ मा इभान मिनायफज्यू नेपाल आउनु भएको थियो । वहाँले नेपालको यात्रा गर्नु हुने पहिलो रूसी हुनु हुन्छ । अतः वहाँलाई हामी "नेपाल विद्याका प्रवर्तक" पनि मान्न सकिन्छ ।

वहाँ नेपालमा रहँदा नेपालका तत्कालिन पण्डित श्री गुणानन्द बन्धज्यूको सहायता लिई बौद्ध धर्म सम्बन्धी नेपाल भाषामा लिखित

प्रशस्त ग्रन्थहरू, जस्मा हस्तलिखित ग्रन्थहरू नै प्रमुख थिए, साथमा लगेका थिए । वहाँले बन्धज्यूसंग रहेको हजार वटा जति नेपाल भाषाका शब्दहरू पनि लिएर जानु भएको थियो । त्यसैको आधारमा वहाँले 'नेपाल-भाषाको शब्दकोश' तयार गर्नु भएको थियो ।

नेपाल यात्रा बारे वहाँको विस्तृत वर्णन सन् १८७८ मा पिटर्सबर्गबाट प्रकाशित वडाकै श्रीलङ्का र भारतको शब्दचित्र । एक हप्तीको यात्रा संस्मरण" (लङ्का र भारत वर्णन) भन्ने ग्रन्थको अन्तिम अध्यायमा "नेपाल" भन्ने छुट्टै शिर्षक राखी लेखिएको थियो ।

(२) वहाँको दोस्रो भारत यात्रा सन् १८८० को जनवरी देखि मई सम्म र

(३) तेस्रो पल्टको यात्रा सन् १८८५ को दिसम्बर देखि १८८६ को अप्रिल सम्म गरेको थियो ।

वहाँको दोस्रो र तेस्रो पल्ट यात्राको मुख्य लक्ष्य (ध्येय) प्राचीन संस्कृति र बौद्ध धर्म सम्बन्धित प्राचीन स्थान, स्मारकको साथै प्राचीन पाण्डुलिपिहरूको अध्ययन र सङ्कलन गर्नु थियो । यसमा वहाँलाई पूरा सफलता पनि मिलेको थियो ।

वहाँले अजन्ता, एलोराको साथै नासिक स्थित कार्ले र कन्हेरी, उज्जैनको समिपमा रहेको भवुंहारि गुफाको पनि अवलोकन गर्नु भएको थियो ।

सन् १८७५ को फरवरी महिनामा वहाँले विहार स्थित प्राचीन बौद्ध, जैन तथा हिन्दू स्मारकहरूको अवलोकन गर्नुको साथै विभिन्न स्थानहरूमा रहेको विभिन्न शिलालेखहरूको पनि अध्ययन गर्नु भएको थियो । जसको आधारमा वहाँले भारतको प्राचीन इतिहासमा मगध साम्राज्यको अद्वितीय भूमिका रहेको कुरा स्पष्ट पार्नु भयो ।

मिनायफज्यूले त्यसवेला ती प्राचीन स्मारकहरूको दुईंशा हेरी चिन्ता पनि लिनु भएको थियो किनकि त्यसवेला ती स्मारकहरू लामोपरवाही अवस्थामा घाम-पानीले नष्ट हुँदै गइ रहेको थियो । ती पुरातात्विक सामग्रीहरूको कुनै बचावको व्यवस्था थिएन ।

वहाँ विभिन्न बौद्ध तीर्थस्थलहरूको साथै राजगृह, नालन्दामा पनि पुग्नु भएको थियो । राजगृहमा वहाँले प्राचीन युगको एक अत्यन्त रोचक अवशेषको रूपमा रहेको "सोनभण्डार गुफा" पनि अवलोकन गर्नु भएको थियो ।

आफ्नो यात्राकालमा वहाँले भारतका विभिन्न लब्धप्रतिष्ठ विद्वानहरूलाई पनि भेटी विचार आदान-प्रदान गर्नु भएको थियो । विज्ञान भारतीय इतिहासविद् रामकृष्णगोपाल भण्डारकर तथा भगवानलाल इन्द्रजीलाई बम्बईमा, सुविख्यात बङ्गमीमांगक, संस्कृतविद् बङ्गाली साहित्यका एक प्रमुखतम जानकार महेशचन्द्र, लेखक इतिहासकार र बौद्ध-धर्मका अध्यापक हर प्रसाद शास्त्री, पालि साहित्यका अध्यापक हरिदास शास्त्री, प्रसिद्ध तिब्बत यात्रु शरतचन्द्र दासलाई पनि कलकत्तामा भेट्नु भएको थियो । वहाँको यात्रा कलकत्ता सम्म मात्र सीमित रहेन । रायबहादुर शरतचन्द्रदासको सुझाव अनुसार तिब्बती संस्कृतिको प्राचीन परम्परालाई राम्ररी अवगत गर्नकोनिमित्त वहाँ दार्जिलिङ्ग पनि पुग्नु भएको थियो ।

वहाँको अन्तिम यात्रा (१८८५-८६ इस्वी) को अन्तिम समय बर्मामा बिताउनु भयो । वहाँ बर्मामा सिर्फ ५० दिन मात्र रहनु भएको थियो । त्यति अल्प समयमा नै उहाँले बर्मी विद्वान भिक्षुहरूको सहायताले प्रशस्त हस्तलिखित बौद्ध ग्रन्थको उद्धार गर्नु भएको थियो ।

यी नै विभिन्न ग्रन्थहरूको अध्ययनको साथै आफ्नो यात्राकालमा

पुणेका देगहूरा बौद्ध धर्मको तत्कालीन स्थिति बारे अध्ययन मनन-
को परिणामस्वरूप तेस्रो पूर्वीय यात्रा सकिनासाथ भिनायफज्यूले
स्वदेशमा पुगी बौद्ध-धर्मको अध्ययन सम्बन्धी एक प्रामाणिक अभि-
लेखको रूपमा नै रहने किपिमको एक अद्वितीय ग्रन्थ प्रकाशित गर्नु
भयो, त्यो हो "बौद्ध-धर्म । विवेचना (अनुसन्धान) र सामाग्री"
यस ग्रन्थ सन् १८८७ मा पिटसंबर्गबाट नै प्रकाशित भएको
थियो ।

अफशेच यस ग्रन्थ पूर्ण रूपमा (सम्पूर्ण भाग) प्रकाशन गर्न
नपाउँदै वहाँ सन् १८९० को जून महिनामा परलोक हुनु भयो ।
"बौद्ध धर्म-विवेचना र सामाग्री" भन्ने ग्रन्थको पथम खण्ड मात्र
प्रकाशित गर्न पाएको थियो - वहाँको जीवनकालमा ।

वहाँको लागि सौभाग्यको कुरा हो वहाँका शिष्यहरूमा सेर्गेइ
ओल्डेनवर्ग (सन् १८६३ - १९३४) र आचार्य फ्योदोर श्चेर्वात्स्की
(सन् १८६६ - १९४२) जस्ता सुयोग्य व्यक्तिहरू पनि थिए ।

सेर्गेइ ओल्डेनवर्गले भिनायफज्यूले अनुवाद गरी राख्नु भएको
'पेतवत्थु', 'सुत्तनिपात' र 'महाबग्ग' आदि ग्रन्थ प्रकाशित गर्नु भयो ।
साथै सन् १९१० - ११ मा "महाव्युत्पत्ति" को पनि प्रकाशित
गर्नु भयो ।

सातौं सताब्दीका आचार्य शान्तिदेवले रचना गर्नु भएको
कव्य "बोधिचर्यावतार" को अनुवाद त भिनायफज्यूले आफ्नो जीवन
को अन्तिम समय (सन् १८८९)मा नै प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

"श्रीलङ्का र भारतको शब्दचित्र" जस्तै वहाँको दोस्रो र तेस्रो
यात्राको बर्णन वा डायरी पनि सेन्टपिटसंबर्ग विश्वविद्यालयकै एक
सस्कृतज्ञ प्राच्यविद आचार्य अलेक्सेई बरानिकोव (सन् १८९०-१९-
५२) को प्रस्तावबाट भिनायफको मृत्युको ६५ वर्ष बाद सन्

१९५५ सम्मनमा 'भारत तथा बर्मा यात्राको ड्यरी' नामले प्रकाशन गरेको थियो ।

अन्तमा, फ्रन्सको इ. बर्नफ (E. Burnouf), जर्मनको हर-मन ओल्डेनबर्ग (Hermann Oldenberg), इङ्गलैण्डको डा० टी० डब्ल्यू, रीस हाय्विड्स (Dr. T. W. Rhys Davids) डेनमार्कको फुबोल (Fouboell) सरह १९ सौं शताब्दीको विश्वप्र-सिद्ध बौद्ध विद्वानहरूका रूपको प्रतिनिधित्व इवान पाभ्लोविच भिनायफले गरेको मानिन्छ ।

सन्दर्भ:-

- १) भारत की छवि— ग० बोंगाई लेविन र अ० बिगासिन
अनुवादक:- योगेन्द्र नागपाल, प्रगति प्रकाशन मास्को -१९८४
- २) रूसी भाषामा बौद्ध-साहित्य-कृष्ण प्रकाश श्रेष्ठ "आनन्द भूमि"
— वर्ष १३, अङ्क १
- ३) "यूरोपय नेपाल गापा" — स्वयम्भु लाल श्रेष्ठ
नेपाल भाषा निबन्ध पुष्प:- सम्पादक इन्द्रमाली-पासामुना
— १९०३

Dhamma Digital

द. डा० टी० डब्ल्यू रीस डायविडस्

यूरोपमा सबभन्दा बढि पालि साहित्य एवं अ-ब बौद्ध साहित्यको प्रचार-प्रसार भएको देश जर्मन पछि ईङ्गलैण्डलाई मानिन्छ । यसको प्रमुख श्रेय डा० टी० डब्लू० रीस डायविडस् (Dr. T W. Rhys Davids) लाई दिईएको छ ।

सन् १८४३ मा जन्मनु भएका वहाँ सन् १८६४ मा, २१ वर्षको उमेरमा इङ्गलैण्डबाट श्री लंकामा एक सिविल कर्मचारीको रूपमा पुग्नु भएका थिए । वहाँ जस्तै अन्य एक विद्वान रबर्ट सीजर चिल्डर्स (Robert Caesur Childers) पनि सन् १८६४ नै सिविल कर्मचारीको रूपमा ईङ्गलैण्डबाट श्रीलंका पुग्नु भएको थियो ।

वहाँहरू दुवै जना श्रीलंकामा भएको बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान (विशेषतः भिगेन्नुवत्ते गुणानन्द श्रामणेरको तर्फबाट) को लहरबाट प्रभावित भई पराधिन श्रीलंकामा इशाई धर्मको सत्ता बुद्ध-धर्ममा दिलचस्पी राख्दै आउनु भएका थिए ।

प्रो० रीस डायविडसले श्रीलंकामा 'विद्योदय परिवेण' का संस्थापक, प्रधानाचार्य हिव्कडुवे सुमंगल स्वविरसित पालि एवं बौद्ध साहित्यको अध्ययन शुरू गर्न भयो । वहाँको पहिलो बस श्रीलंका

प्रवास काल आठ वर्षको थियो, यस अवधि भित्रमा वहाँले पूण^० रूपमापालि भाषामा असाधारण अधिकार प्राप्त गर्नु भएको थियो ।

सन् १८७२ मा वहाँ श्रीलंकाबाट इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भयो । त्यस अवधि भित्रमै पालि भाषाको शब्दकोश (Dictionary of the Pali language) तयार गर्नु भई सन् १८७२ मै पहिलो भाग प्रकाशित गर्नु भएका रवर्ट सीजर चिल्डसलाई साथ दिनु भयो । वहाँको साथै रीस डायविड्सले विक्टर फोसवल (Victor Faus-boll) र हरमन ओल्डेन बर्ग (Hermann Oldenburg) लाई पनि प्राच्यविद्या (oriental studies) को अध्ययन, मननमा टेवा दिनु भएको थियो ।

आर० सी० चिल्डसले त्यसवेला निर्वाण सम्बन्धि एक लेख प्रकाशित गर्नु भएको थियो, जसको बारेमा त्यसवेला निकै विवाद उठेको थियो, त्यसको स्पष्टिकरणको रूपमा प्रो० रीस डायविड्सले आफ्नो परिपक्व ज्ञान (बुद्ध-धर्ममा) द्वारा राम्ररी विवेचना गरि वहाँकै किताब बुद्ध-धर्म (Buddhism, 1878) मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

त्यस्तै रीस डायविड्सले सन् १८७९ मा 'निदान-कथा' को अंग्रेजीमा अनुबाद गर्नु भएको थियो । सन् १८७९ मै प्रकाशित भएको त्यस ग्रन्थमा वहाँले पुनर्जन्मको बारेमा पनि स्पष्ट रूपमा विवेचना गर्नु भएको थियो ।

वहाँले हरमन बल्डेनवर्गका साथ सम्मिलित भई पालि बिनय पिटकलाई ३ खण्ड (भाग) को रूपमा अनुबाद गर्नु भई सन् १८८१ मा पहिलो भाग प्रकाशन गराउनु भयो ।

वहाँहरूको यस बिनय-पिटक अनुबादको प्रकाशन 'पूर्वीय पवित्र

ग्रन्थ' (The sacred books of the East) को १३, १७ र २० औं ग्रन्थ माला (Volume) को रूपमा प्रकाशन भएको थियो । यस ग्रन्थमालाको संस्थापक फ्रेडरिक मायक्स मूलर (सन् १८२३ - १९००) हुनु हुन्छ ।

यसरी सन् १८८१ सम्मनमा वहाँले बुद्ध-धर्म सम्बन्धि हुने अनेकौं विवादलाई सष्ट रूपमा निर्णय दिन सामर्थ हुनु भएको कारण वहाँदेखि सम्पूर्ण बौद्धहरू प्रभावित हुन्दै आएको थियो । वहाँको तर्फबाट बुद्ध-धर्मको प्रवचन (व्याख्यान) कुनै सन् १८८१ मै वहाँलाई अमेरिकामा निमन्त्रित गरियो ।

निमन्त्रणानुसार वहाँ अमेरिका जानु भई विभिन्न ठाउँमा बुद्ध-धर्म सम्बन्धि प्रवचन दिनु भएको थियो साथै वहाँले लण्डनमा 'पालि टेक्स्ट सोसाइटी' (Pali Text Society) को स्थापना भएको कुरा पनि ठाउँ-ठाउँमा अवगत गराउँदै जानु भएको थियो । वहाँले सन् १८८१ मै (अमेरिका जानु अगाडि) आफ्नै अध्यक्षनामा ५ सदस्य सहितको त्यस संस्था स्थापना गरेर जानु भएको थियो ।

पालि टेक्स्ट सोसाइटीको स्थापना पछि वहाँले आफ्नो यावजीवन (जीवन भर) पालि साहित्य एवं अन्य बौद्ध साहित्यको निमित्त अपना गनु भएको थियो । जसको ४१ वर्ष पछि सन् १९२२ मा वहाँको निधन भयो । यस लामो अवधिभित्रमा वहाँले मूल - पालि त्रिपिटक र अट्टकथाको सम्पादन, एक दर्जन जति मूल पालि त्रिपिटक मध्येको अनुवाद, दर्जनौं बुद्ध-धर्म सम्बन्धि मौलिक ग्रन्थहरू लेख्नु भएको थियो । वहाँको कृतिहरूमा, वहाँले सम्पादन गर्नु भएको दीघनिकाय (सन् १८८९, १९०३, १९१०), अभिधम्मन्ह सङ्ग्रहो (सन् १८८४), दाठाबंश (सन् १८८४) को सम्पादन एवं पालि 'मिलिन्दपन्ह' लाई "The questions of King Milinda" को रूपमा पूर्वोप पवित्र ग्रन्थमालाको ३५-३६ औं ग्रन्थको रूपमा

सन् १८९० र १८९४ मा गरि प्रकाशित गराउनु भएको थियो ।

वहाँको अन्य प्रमुख एवं प्रसिद्धि प्राप्त ग्रन्थहरूमा Buddhism: Its History And Literature (in 1896) र Buddhist India (in 1903) पनि हुन् ।

यसको अलावा वहाँको अन्य एक महत्वपूर्ण कार्य डा० विलियम स्टेड (Dr. William Stede) भित सहयोग लिई तयार गरिएको पालि-अंग्रेजी शब्दकोष (Pali-English Dictionary) थियो, जसको पहिलो भाग मात्र रीस डायविडसले प्रकाशन गर्न पाइएको थियो । यसको पूर्ण रूप सन् १९२५ सम्मनमा डा० विलियम स्टेडज्यूलेनै गर्नु भएको थियो ।

सन् १९२२ मा, डा० रीस डायविडसको निधनपछि सोसाइटीको सम्पूर्ण अभिभारा वहाँकै धर्मपत्नी करोलिन फोली रीस डायविडस (Mrs. Caroline Foly Rhys Davids) ले लिईन् । वहाँले आफ्नो पतिको साहित्यिक कार्यमा मात्र साथ दिनु भएकी थिइन्, वहाँ आफैले पनि प्रशस्त मात्रामा पालि साहित्यको सम्पादन एवं अनुवाद पनि गर्नु भएकी थिइन् । जसमा प्रमुख विभाग (सन् १९०४) यमक (सन् १९१२), विशुद्धि मग्ग (सन् १९२०-२१), पट्टान (सन् १९२१) आदि सम्पादन गर्नु भएकी थिइन् ।

त्यस्तै अंग्रेजी अनुवादको रूपमा सबभन्दा पहिले वहाँले (सन् १९०९ मा थेरी गाथा, सन् १९१३ मा थेरगाथा, — सन् १९१० मा अभिधम्मत्थ संगहो, (सन् (१९१५) कथावत्थु, सन् १९१७ मा संयुक्त निकायको सगाथा वग्गलाई अनुवाद गर्नु भएकी थिइन् ।

वहाँको अन्य कृतिहरूमा सन् १९२३ मा अनुबादित धम्मसंनिधि (Buddhist Manual of Psychological Ethics)

को साथै Gauttam the man (1928), Shakya or Buddhist Origins (1928), Buddhism (1934), What was the original Buddhism (1938) आदि वहाँकी मौलिक कृतिहरू हुन् ।

वहाँले आफ्नो बहुमुखी प्रतिभा अनुसार रचना गर्नु भएको लेखहरू पनि प्रशस्तै थियो, जुन लेखहरू सन् १९४३ मा वहाँको निधन पछि ३ ग्रन्थ (Volume) को रूपमा प्रकाशन गरेको थियो ।

सन् १९४३ मा मिसेज रीस डायविडसको निधन पछि "पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा डा० डब्ल्यू० एच० डि० राउस (Dr. W. H. D. Rouse) नियुक्त हुनु भयो । वहाँ सन् १९५० सम्म (जीवन पयन्त) अध्यक्ष पदमा रहनु भएपछि सन् १९५० देखि देखि १९५९ सम्म डा० रीस डायविडसकै सहकर्मी डा० विलियम स्टेड (Dr. William Stede) पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा रहनु भएको थियो ।

सन् १९५९ देखिन पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा मिस० आइ० बी० हर्नर (Miss I. B. Horner) हुनु भएकी थिइन् । वहाँ पूर्ण रूपमा त्यागी एवं उद्यमी हुनु भएको कारण केही वर्षमानै वहाँ अन्तराष्ट्रिय स्थायी प्राप्त बौद्ध-पण्डिता हुनु भएकी थिइन् ।

वहाँले लामो अवधि (२२ वर्ष) सम्म अनवरत रूपमा पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्षता पदमा रही प्रशस्त मात्रामा पालि एवं अन्य बौद्ध साहित्यको पुनर्निर्माण मात्र गर्नु भइकी थिइन्, कयौं यूरो-पियनहरूलाई बुद्ध-धर्ममा दीक्षित गराउन सफल हुनु भइकी थिइन् । वहाँले पालि टेक्स्ट सोसाइटीको प्रशासनिक कार्यमा पनि निकै वृद्धि

गराउनु भई, साँच्चिकै रूपमा पश्चिममा पालि साहित्यको रक्षक, प्रवर्तक एवं मार्ग दर्शकको रूपमा रहनु भइकी थियो ।

सन् १९८१ को शुरूमा वहाँले निकै भन्धताका साथ पालि-टेक्स्ट सोसाइटी (Pali Text Society) को शतवार्षिक समारोह (Centenary Celebration) मनाउन सफल हुनु भएकी थियो । तर अफशोच ! त्यसको केही महिनाबाद २५ अप्रिल १९८१ को दिन मिस आइ० वी० हर्नरले पनि यस संसारलाई सदाको निमित्त छोडेर गईन् ।

यसरी सन् १९८१ मा प्रो० रीस डायविडसले स्थापना गर्नु भएको Pali Text Society, सन् १९८१ मा मिस आइ० वी० हर्नरको समयमा एक शताब्दी पूर्ण भई पालि साहित्यको आधुनिक इतिहासमा एक युगको बेजोड ईतिहास निर्माण हुने गएको थियो ।

- सन्दर्भ -

- १) विश्वय बुद्ध धर्म- भाग-४ - भिक्षु सुदर्शन
- चन्द्रबीर सिंह कंसाकार १९२५
- २) Buddhism In the western world-
- Ven Piyadassi Thera
- Lincoln Forum Series-2
- ३) 2500 years of Buddhism- Prof P. V. Bapat
- Ministry of Information and Broadcasting
(Government of India)

९. मेरी एलिजाबेथ फोस्टर

१९ सौ शताब्दीको अन्तमा (जनवरी १८९१) बुद्धगया दर्शन गर्न आउनु भएका सिंहल पुत्र अनागारिक धर्मपालले सारनाथको जस्ती बुद्धगयाको पनि करुण दृष्य देख्नु भई बुद्धगयाको उद्धार गर्न दृढ-शंकल्य लिनु भएको थियो ।

वहाँको यस शंकल्यलाई साकार गरि दिएको श्रेय मेरी ऐलिजाबेथ फोस्टरलाई रहेको छ, जसले धर्मपाललाई आफ्नो जीवन पर्यन्त, जुनबेला जति रकमको आवश्यकता भएको हो - त्यति रकम खुशीका साथ (निस्वार्थ रूपमा) प्रदान गर्दै आउनु भएकी थिइन् ।

यस किसिमले त्यागशीलतामा नामी हुनु भएकी मेरी ऐ. फोस्टरको जन्म २१ सितम्बर १८४४ को दिन हवाई द्वीपको राज-धानी होनोलुलुमा भएकी थिइन् । वहाँको पिता जेम्स रेवेका रोबिन्सन, हवाई द्वीपका एक सम्पन्नशाली [धनि] व्यक्ति थिए ।

वहाँले मेरीको विवाह उत्तर अमेरिकाको एक सम्पन्न परिवारका श्री टी. आर. फोस्टर सित गरी दिए । अतः मेरी फोस्टरलाई सम्पन्नको केही खाँची बिएन । सिर्फ खाँची थियो-उपदेशकको । किनकी वहाँसित एउटा नराम्रो बानी थियो । त्यो हो माइतमा रहेका

मेरी ऐलिजावेथ फोस्टर (१८४४-१९३०)

(0131-8881) 0000 10000 100

सेवक-सेविकाहरूसित सान्सानो कुरामा पनि क्रोध आउनाका कारण तिनीहरूलाई गालि-गलौच गर्नु । फेरि एकैछिनपछि त्यसबाट आफूलाई पश्चाताप हुनु । यो क्रम बराबर (वारम्बार) भइरहनाको कारण मेरी फोस्टर क्रोधी स्वभाव हुताउन सक्ने उपायको खोजीमा थिए-जसबाट आफू वारम्बार पश्चाताप गर्न नपरोस् ।

बल्ल, वहाँको सम्पर्क ५० वर्षको उमेरमा ती महान व्यक्तिसित भयो, जसले क्रोध लगायत लोभ, द्वेष, मोहलाई समेत निमूल गरी सकेका तथागत (सम्मक सम्बुद्ध) को सद्धर्मलाई विश्वमा समेत प्रचाररूपसार गर्ने दृढ-शंकल्प लिइसकेका थिए । ती महान व्यक्ति हुनु हुन्छ - अनागारिक धर्मपाल । त्यसवेला (सन् १८९३ को सितम्बर महिनामा) वहाँ शिकागो मा भएको विश्वधर्म सम्मेलनको समाप्ति पछि स्वदेश गमनको निमित्त जहाँजबाट फर्कंदै थिए । होनोलुलुमा केही समय रोकिएको बेला, जहाजमा मेरी ऐलिजाबेथ फोस्टर र अनागारिक धर्मपालको मिलन भएको थियो । त्यसको खास कारण साधारण बस्त्र लगाई आउनु भएका एक तेजस्वी (२९ वर्षका) युवक सम्मेलनको विषयलाई लिई एक अन्य व्यक्तिसित कुराकानी गर्दै आइरहेका थिए । वहाँको प्रतिभाबाट नै प्रभावित भई मेरीले होनोलुलुमा पुगनासाथ धर्मपाललाई आफ्नो चिड्-चिडे स्वभाव हुताउने केही उपाय छ कि भनी सोध्नु भएकी थिइन् । जसको प्रत्युत्तरमा धर्मपालले मंत्री भावनाको अभ्यास गर्नुको साथै आनापान स्मृति भावनाको बारेमा विशेष कुरा बताउनु भयो ।

मेरी फोस्टरले वहाँले बताउनु भए अनुसार मंत्री भावनाबाट सफलता प्राप्त गर्नु भयो र केही वर्षबाद त्रि-शरण (बुद्ध, धर्म र संघ) पनि ग्रहण गरी हानिन् ।

यस किमिले मेरी फोस्तर अनागारिक धर्मपाल इति विशेष ऋषि भएकी थिईन् । अतः वहाँले प्रसन्नता साथ धर्मपाललाई भाई समान सम्झी पत्र-व्यवहार गर्नु भएकी थिईन् ।

सन् १८९१ मा, "महाबोधि सभा" को स्थापना कालदेखिन धर्मपाललाई हरतरहले मदन गर्दै आउनु भएका वहाँ [धर्मपाल] को पिता डॉन् करोलिस् हेवा - वितारणको सन् १९०६ मा मृत्यु हुन गयो । जसको खबर धर्मपालले मेरी फोस्तरलाई पनि पठाएको थियो ।

जसको प्रत्युत्तरमा मेरी फोस्तरले पिताको अभाव महशुस हुन नदिन आफूले नै पिताको अभिभारा लिइ दिने कुरा उल्लेख गर्नु भएकी थिईन् ।

अनागारिक धर्मपालले बोधगया मन्दिरको विवादमा मात्र नअलिख सारनाथमा पनि दृष्टि राख्नु भएको थियो ।

जसअनुसार सन् १९०१ मा वहाँले आफ्नो माता मल्लिका देवी हेवावितारणले दितु भएको ६००/- रूपैयाँले सारनाथमा एउटा जग्गा किन्नु भएको थियो ।

यसैवेला (सन् १९०२) सर्वप्रथम मेरी फोस्तरले ५०० डलर सारनाथ (ऋषिपतन मृगदावन) को पुनरुद्धार गर्न हेतुले पठाइन । जसबाट धर्मपालले त्यही जग्गाना सन् १९०४ मा एउटा कोठा तयार पारि त्यही रहनु भयो ।

केही वर्षबाद मेरी फोस्तरले पुनः २ हजार (२०००) डलर धर्मगल कहाँ पुऱ्यायो । त्यस रकमबाट सुंगूर लगायत विभिन्न जानवरहरूको खोर सम्मान भइरहेको सारनाथको ती भूभागहरूमा प्राचीन अवशेषहरू पत्ता लगाउनु भयो, जहाँ सम्राट अशोकले "मूलगन्धकुटी विहार" बनाउनु भएको थियो साथै काशीका बौद्ध महारानी कुमारदेवी

(१२ औं शताब्दी) ले बनाउनु भएकी 'धर्मचक्र जिन विहार' एव परिवेण, स्तूप आदि पनि देखिन आयो ।

यस्तै अनागारिक धर्मपाललाई भिनगाका राजा उदय प्रताप सिंहले पनि सारनाथमा एउटा विहार निर्माणार्थ रू. २०००/- प्रदान गरेको थियो, जुन रकमबाट धर्मपालले सारनाथमा दश बीघा जमिन किन्नु भएको थियो । त्यही जग्गामा धर्मपालले 'सूत्रगन्धकुटी-विहार' निर्माण गर्नु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपाल जब-जब कलकत्ता जानु हुन्थ्यो, तब-तब वहाँ बंगाल थियोसोफ्रिकल सोसाइटीका मंत्री नीलकमल मुकर्जी कहाँ रहनु हुन्थ्यो । अतः वहाँले कलकत्तामा एउटा स्थायी कार्यालयको आवश्यकता भएको महशुस गर्नु भयो । यसको निमित्त अनागारिक धर्मपालले सन् १९०८ मा मेरी फोस्टरले पठाएको १२०००/- रूपैयाँले कलकत्तामा एउटा घर किनु भयो ।

यसरी आफ्नो लक्ष्य अनुरूप धर्मकार्यमा आफूलाई निश्चिन्त बनाई (गराई) आर्थिक सहयोग दिन्दै आउनु भएकी मेरी ऐलिजा-ब्रेथ फोस्टरलाई कृतज्ञताज्ञापन गर्ने हेतु लिई अनागारिक धर्मपाल सन् १९१३ मा हवाई द्वीप प्रस्थान गर्नु भयो । मेरीले पनि आफू-लाई पूरा रूपमा मानसिक शान्ति दिनु भएका धर्मबन्धुलाई सश्रद्धाका साथ स्वागत गर्नु भएकी थिइन् ।

यसैवेला मेरी फोस्टरले आफ्नो पिता रोविन्सनको नाममा एउटा "निःशुल्क अस्पताल" खोलि दिने मनसायले धर्मपाललाई रू. ६०,०००/- को हिस्साबले डलर दान दिनु भएकी थिइन् । अनागारिक धर्मपालले मेरीको इच्छानुसार कोलम्बोमा "फोस्टर रोविन्सन अस्पताल" स्थापना गर्नु भएको थियो । जसमा आफ्नो पिताज्यूको घर पनि यसैको निमित्त अर्पण गर्नु भएको थियो ।

सन् १०१६ मा कलकत्तामा “महाबोधि सोसाइटी” ले आफ्नो कार्यालय (कलेज स्क्वायर) मा एउटा बिहार बनाउने लक्ष्य लिएर एउटा समिति गठन गर्‍यो । जुन समितिले बिहार निर्माणार्थ १६ डिसेम्बर १९१८ को दिन सर आणुतोष मुकर्जीको तर्फ बाट बिहारको शिलान्यास सम्पन्न गरायो ।

बिहार निर्माणको कार्य दुई वर्ष पछि पूर्ण भयो र २० नवेम्बर १९२० को दिन बंगालका गभर्नर लर्ड रोनाल्डको हातबाट बिहारको समुदघाटन भयो । यस बिहारलाई तक्षशिला (पाकिस्तान) को ‘धर्मराजिक स्तूप’ को स्मरण स्वरूप “धर्मराजिक चैत्य बिहार” नामाकरण गरियो ।

पछि यीनै बिहारलाई सुप्रसिद्ध “महाबोधि सोसाइटी” को प्रमुख कार्यालय बनाईएको थियो ।

यस बिहारको निर्माण गर्न सबभन्दा पहिले मेरी ऐलिजावेथ फोस्टरले नै रु. १५,५५१/- भन्दा पठाउनु भएकी थिईन । पछि पटक पटक गरि पठाएको रकम गरि जम्मा ६३,६०६/- रूपैयाँ बहाँ एकलैले प्रदान गर्नु भएकी थिईन ।

यस बिहारको निर्माणार्थ बडौदाका महाराजले १०,०००/-, सेठ घनश्यामदास विडलाले ५,०००/- र धर्मपालका भाई डाक्टर चार्ल्स अलविस हेबा वितारणले ४,०००/- रूपैयाँ प्रदान गर्नु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालको अन्य एक प्रमुख इच्छा इङ्ग्लैण्डमा बुध्द-धर्म प्रचारार्थ एक बुध्द मिशनको स्थापना गर्नुको साथै एउटा बिहार पनि बनाउनु थियो ।

यस उदेश्यलाई लिएर वहाँ सन् १९२५ को अगस्त महिनामा इङ्ग्लैण्ड जानु भएको थियो । तर रकम अलि नपुग्नाको कारण वहाँ

तत्काले अमेरिका प्रस्थान गर्नु भयो । अमेरिकामा शिकागो, क्यालि-
फोर्निया, सान-फ्रान्सिस्को आदि ठाउँहरूमा ५८ वन दिन भएवो
थियो । सान-फ्रान्सिस्कोमा वहाँले मेरी फोस्तरलाई भेटनु भयो र
इङ्गलैण्डमा धर्म प्रचारको विषय छलफल पनि गर्नु भयो । परिणाम
स्वरूप मेरी फोस्तरले प्रतिमासको बन्दोबस्त आफैले गरिदिने वचन
पनि दिईन् ।

जसअनुसार केही वर्षबाद देखिने श्रीलकाबाट इङ्गलैण्डमा
बौद्ध-मिशन पठाउने बन्दोबस्तको क्रम शुरू भयो ।

सन १९२५ मै, पुनः मेरी फोस्तरले पठाउनु भएको ३४,५००/
रकमले श्रीलंकाको कंण्डीमा 'Foster Buddhist Seminary'
(फोस्तर श्रामणेर विद्यालय) को स्थापना कार्य पनि भयो ।

अनागारिक धर्मपालले सन् १९२७ देखिन सारनाथमा
'मूलगन्धकुटीविहार' को निर्माण कार्य शुरू गर्नु भएको थियो, जसको
निमित्त मेरी फोस्तरले पुनः रू. ३०,०००/- पठाउनु भएकी थिइन् ।

यसरी २० सौं शताब्दी (आधुनिक युग) मा विश्वमा बुद्ध-धर्मको
पुनर्जागरण गर्नु भएका विश्वका बौद्ध विभूति अनागारिक धर्मपाल-
लाई बुद्धधर्म प्रचार प्रसारको निमित्त यथेष्ट रकम प्रदान गर्नु भएकी
मेरी ऐलिजावेथ फोस्तरलाई पान विश्वका बौद्ध जगतले कहिल्यै
विसंत सक्तैन । वहाँले यस युगमा बुद्धकालीन महाउपासिका विशा-
खा, जसले बुद्ध लगायत भिक्षु संघलाई विहार, बस्त्र, भोजन भेष-
ज्य आदिको प्रबन्ध सुब्यवस्थित रूपमा गरि दिएको थिइन् को
भूमिका निभाउनु भएकी थिइन् ।

तर अफशोच ! "मूल गन्धकुटी विहार" तयार [सन्
१९३१ को नवम्बर महिनामा उद्घाटन] हुनु एक वर्ष जगाडि नै २२
दिसम्बर १९३० को दिन मेरी फोस्तरले, ६६ वर्षको उमेरमा अना-

गारिक धर्मज्ञान एवं सम्पूर्ण बौद्ध जगतलाई अभावको दुःखद महशुस
दिलाई यस संसारबाट प्रस्थान गरी सकेकी थिइन् ।

वहाँ र अनागारिक धर्मपालबाट अन्य शंकलित रकम, जुन
श्रीलंकाको बँङ्कमा राखिएको थियो । त्यसको ब्याजबाट अहिलेसम्मन
पनि महाबोधि सोसाइटीको प्रत्येक कार्यमा ठूलो योगदान हुन्दै
आइरहेको छ ।

- सन्दर्भ -

- १) आदर्श-बौद्ध महिलायें - कुमारी विद्यावती 'मानविका'
नेपाल भाषामा अनुवादिका - अनागारिका माधवी
- यशोधरा बौद्ध विद्यालय -
बु. सं. २५०९
- २) नेपालम् स्थविरवाद गुकथं वःगु खः ?
- लाकौल बैकुण्ठ प्रसाद
- मालती लाकौल, ने.सं. ५१०५
- ३) स्वर्गीय देवमित्र धर्मपाल - बनारसीदास चतुर्वेदी
- 'धर्मदूत', वर्ष ७, अंक ६
(सितम्बर, १९४२)

१०. धर्ममान साहु

१२ औं शताब्दीको अन्तमा, भारतमा विशेषतः विक्रमशिला विश्वविद्यालय (भागलपुर) र नालन्दा विश्वविद्यालयमा तुर्क सघात महुम्मद-विन-वखितयार-खिलजीका सैन्यहरूले बडो भयानक रूपमा आक्रमण गरेको थियो । ती सैन्यहरूले विक्रमशिला एवं नालन्दाका हजारौं बौद्ध भिक्षुहरू (विद्यार्थीहरू) लाई तहसनहस (हत्या) गरिएको थियो ।

तुर्क सैन्यहरूले हत्याकाण्ड मात्र गरेको थिएन, बौद्ध धर्मका असंख्य देवी-देवताहरूको मूर्ति पनि तोड-फोड गरेका थिए साथै नालन्दाका विशाल पुस्तकालयहरूमा ताडपत्र र भोजपत्र आदिमा लिखित अन्दाजि दुई लाख जति ग्रन्थहरूको पनि स्वाहा गरि दिएको थियो । त्यसवेला नालन्दामा 'रत्नसागर', 'रत्नोदधि' र 'रत्नरञ्जक' नामक ३ वटा विशाल पुस्तकालयहरू रहेको थियो । जुन पुस्तकालयहरू ९ तल्ले, ७ तल्ले र ५ तल्लाका थिए । यसको अलावा नालन्दामा कयौं स-साना पुस्तकालयहरू पनि थिए, अतः त्यस इलाकाको नाम नै 'धर्मगज' राखिएको थियो ।

आक्रमणकारी ती तुर्कहरूले विक्रमशिला एवं नालन्दाका विद्यार्थीहरूलाई रङ्गीन बर्दी लगाएका (भिक्षु-वस्त्र) शनिकहरू

मम्झी काटमार गरेको थियो । विक्रमशिला महाविहार एक नालन्दा विश्वविद्यालयलाई शिक्षा केन्द्रको रूपमा नसम्झी सैशिक किल्लाको रूपमा सम्झीको कारण यस्तो बिछवण गरेको थियो । जसलाई पछि उद्धार गर्न असंभव हुन गयो ।

त्यसबेला ती भिषण रक्तपातबाट बच्नु भएका केही भिक्षुहरू नेपाल, तिब्बत, चीन आदि देशहरूमा पुग्न सफल हुनु भएको थियो । ती भिक्षुहरूमा शाक्य श्री भद्र स्वविर (सन् ११२७-१२२५) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । यही विक्रमशिला महाविहार (महाविद्यालय) का अन्तिम प्रधान आचार्य (कुलपति) हुनु हुन्छ ।

त्यसबेला (भ्रमणको बेला) भारतमा बुद्ध-धर्म विकृत रूपमा रहेको वज्रयानको स्थितिमा थियो । अतः त्यहाँबाट बच्ने आउनु भएका ती वज्रयानी भिक्षुहरू नेपालमा पनि प्रवास गर्दै जानाको कारण भारतमा बुद्ध-धर्मको नामोनिशान मेटेर गेटा पनि नेपालमा प्रचार प्रसार भइ नै रहेको थियो ।

तर यहाँ पनि १५ औं शताब्दीमा राजा जयस्थिति मल्ल (वि. सं. १४३९-५२)ले शासन गरेपछि मनुस्मृति (हिन्दू-ग्रन्थ) को आधारमा सामाजिक तथा आर्थिक सुधारको बहाना गरि भए भारतका बौद्धहरूलाई जर्बदस्तीका साथ भिक्षु एवं बौद्ध चारित्रिक जीवनयापन गनुमा रोक लगाई हिन्दू संस्कृति अनुसारको जीवन बिताउन बाध्य गराई दिएको थियो ।

सुनिन्छ, त्यसबेला जयस्थिति मल्लले बौद्धहरूलाई विजयादशमीको दिन अनिवार्य रूपमा बलि दिनु पर्ने नियम लागू गरेको थियो-जुन प्राणीकाई बलि दिएको हो, त्यसको टाउको (शीर) आ-आफ्नो घरमा खर्चेले देखिने गरि ङुण्डयाउनु पर्दथ्यो अन्यथा देश निष्कासनको दण्ड विधान लागू गरेको थियो ।

धर्ममान साहु
(सन् १८६१ - १९३७)

यसप्रकार बौद्धहरूलाई कठोरता (निर्मम) पूर्वक धर्म-परिवर्तन गर्न विवश गराएको कारण केही शताब्दीबाद नै नेपालमा पनि बुद्ध-धर्मको प्रास हुन्दै गएको थियो ।

भारतमा जस्तै नेपालमा पनि ६, ७ सय वर्षबाद २० सौं शताब्दीको शुरुमा संस्कृत साहित्य, केही तिब्बती लामाहरूको नेपाल आगमण र केही नवपुवकहरू विदेशमा गई विद्याध्ययन गर्न गएको कारण बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थान हुन आएको थियो ।

संस्कृत साहित्य माफत पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य (ने. सं. १७८-१०५५) ज्यूले गद्य शैलीमा बुद्धको जीवनी लेखि "ललित विस्तर" को रूपमा प्रस्तुत (प्रकाशन) गर्नु भयो ।

तिब्बती लामाहरूमा विशेषतः क्यान्छा लामा (निधान २२ कार्तिक १९९९) को आगमनले नेपालमा वहाँको धर्मोपदेशवाट धेरै जसो श्रद्धावान व्यक्तिहरू बुद्ध-धर्ममा आकर्षित भएको थियो ।

क्यान्छा लामा नेपाल पुग्नु भएको (फागुण १९८१ साल) केही वर्ष अगाडि नै जगतमान वैद्य (धर्मा-दित्य धर्माचार्य) अध्ययनको निमित्त कलकत्ता पुग्नु भएको थियो । कलकत्तामा, सन् १९२१ मे वहाँले सुषसिद्ध बौद्ध धर्मदूत अनागारिक धर्म पालसित सम्पर्क भई सकेको थियो । अतः विदाको समय लिई सन् १९२३ (ने. सं. १०४४) मा नेपालमा आउनु भएको बेला जगतमान वैद्यले (क्यान्छालामा आउनु भन्दा ८ महिना अगाडि) "बुद्ध-धर्म उद्धार संघ" नामक संस्था खोलि सक्नु भएको थियो ।

यसरी विभिन्न प्रतिभावान महानुभावहरूको तर्फबाट नेपालमा बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थानको इतिहास शुरु भएको थियो ।

ती प्रतिभावान महानुभावहरूमा असन तैलादिका साहु धर्ममानको देन पनि एक अविस्मरणीय रूपमा रहन आउन्छ ।

क्यान्डालामा एवं जगतमान बैद्यलाई बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गराउन विशेष योगदान दिनु भएका व्यक्तिहरूमा धर्ममान साहु प्रमुख हुनु हुन्छ ।

वि.सं १९१८ (ने.सं ९८१) तिर जन्मनु भएका साहु धर्ममान एक मध्यम वर्गीय परिवारमा हुकनु भएको थियो ।

वहाँलाई बाल्यावस्था मै वहाँको पिताले छोडेर (निधन) जानु भएको थियो । त्यसमाथि पनि वहाँको पिताले निकै रकम उधार (कर्जा) लिएर जानु भएको कारण त्यसको बोझ पनि वहाँ माथि नै पर्न आयो ।

तर बहिले युवावस्थामै तिब्बतको व्यापार सम्हाल्नु भयो, जसमा वहाँले निकै प्रगति गर्नु भयो । वहाँले पछि आफ्नो पिताले लिइराखेको ऋण मात्र चुक्ता गर्नु भएको थिएन, स्वयम् वहाँ त्यसबेला तिब्बतमा रहेका नेपाली सौदागरहरूको बीचमा एक प्रतिष्ठित व्यक्ति (अधिक धनी) हुन आएको थियो ।

नाम अनुसार वहाँको काम पनि थियो । वहाँ आफ्नो धार्मिक विश्वास अनुसार पूजापाठ, सत्संग र अतिथि सेवामा पनि त्यतिकै समय दिनु हुन्थ्यो । तिब्बतमा, रहन्दावहोले निकै दान-पुण्य गर्नु भएको थियो । वहाँ लामाहरू सरह पूजापाठमा यति तलिन हुनु हुन्थ्यो कि मानिसहरू वहाँलाई पनि लामा नैसकिन्थे ।

साहु धर्ममान, धर्ममा खूब श्रद्धा रहेको कारण वहाँले पनि दिनको एक छाक मात्र खाने गर्दथे । गम्भीर रूपमा बुद्ध-धर्मको शिक्षा हुनाको कारण मानसिक अवस्था वहाँको यस्तो थियो

कि जीवन मृत्यु हो बारेमा वहाँलाई केही चिन्ता थिएन, धनवान भएर पनि वहाँमा धनको मोह थिएन ।

आफू वृद्धावस्थामा पुग्नासाथ वहाँले तिब्बतको कारवार आफना तिनै जना सुपुत्रहरूलाई सम्हालन लगाए, वहाँहरू हुनु हुन्छ । त्रिरत्न मान, ज्ञान मान र पूर्ण मान तुलाघर ।

सन् १९२९ मा रामोदर साधु (महापंडित राहुल सांकृत्यायन) बौद्ध-धर्मको अध्ययन र अनुसन्धानको निमित्त तिब्बत जान नेपाल आउनुभएको थियो । वहाँको लक्ष्यलाई थाहा पाउनासाथ धर्ममान साहले रामोदर साधुलाई घरमा बोलाउन पठाएको थियो । रामोदर साधु पनि तिब्बतका एक प्रतिष्ठित व्यक्ति एवं तिब्बतका ज्ञान धर्म मान साहलाई भेट्न तत्कालै धर्ममान साहको घरमा जानुभएको थियो । धर्ममान साहले वहाँलाई तिब्बतको बारेमा अनेकौं कुरा बताउनु भयो । तिब्बतमा वहाँलाई सम्पूर्ण प्रबन्धा मिलाई दिन आफ्ना (तिब्बतमा रहेका) पुत्रहरूलाई पत्र पनि लेखि दिएको थियो ।

त्यसवेला देखिन रामोदर साधु वा राहुल सांकृत्यायन र धर्ममान साहको सम्पर्क धर्ममान साहको जीवनकाल सम्मन मात्र सीमित रहेको थिएन राहुल सांकृत्यायन नेपाल (काठमाण्डौ) मा जहिले आए पनि एकचोटी जरूर वहाँको परिवारसित भेटघाट गर्न तलाई (त्यौड) जानु हुन्थ्यो । धर्ममान साहका परिवारका प्रत्येक व्यक्तिहरू राहुलजीलाई स्वागत गर्ने सदा तत्पर थिए ।

राहुल सांकृत्यायनले आफ्नो प्रत्येक तिब्बत यात्रामा धर्ममान साह एवं वहाँका पुत्रहरूले गरेको उपकार वारे भन्नु हुन्छ—

“धर्मा (धर्ममान) साहृकि चिट्ठि पाकर उनके दोनो पुत्रो

(पहली तिब्बत यात्रामे अवस्थित) ने मेरे रहनेका ऐसा निश्चिन्त प्रबन्ध कर दिया कि मेरे लिये अगर चिन्ता हो सकती थी तो यही कि न उनकी उदारताके भार से दबने लगा। दो बार ल्हासा मे मैं महिनौं रहा पहली बार तो प्रायः एक वर्ष तक। इम समय सारा खाने पियेका भार 'छु सिङ्ग्था' (धर्ममान साहुको तिब्बतमा रहे हो कोठीको नाम) ने उठाया।"

"तिब्बत की यात्रा से मुझे जब-जब नेपालमे जाना पडा, साहुका घर मेरा घर बना।"

राहुल सांकृतबायनलाई मात्र होइन, अन्य जो कोही पनि विशिष्ट लामाहरू तिब्बतबाट नेपाल आउन चाहे धर्ममान साहुकै आश्रय लिन्थे, त्यस्तै नेपालबाट पनि कोही विशिष्ट व्यक्ति तिब्बत जान चाहे वहाँ कै कोठी "छु सिङ्ग्था" को आश्रय लिने गर्दथे।

स्मरणीय छ, कलकत्ताबाट सन् १९२३ मा (विदाको समय) फर्कनु भएका जगतमान बैद्यले वि. सं. १९८१ साल श्रावण २ गते (ने. म. १०४४, दिल्ली पुन्हि) १० दिन बुद्ध-धर्म उद्धार संघ" वा "नेपाल बुद्धोपासक संघ" को स्थापना धर्ममान साहुकै पूजाकोठीमा गर्नु भएको थियो। त्यस संस्थामा धर्ममान साहुको जेष्ठपुत्र त्रिरत्न मान तुलाधर (वि. सं. १९६१-२०४३) पनि एक संस्थापक सदस्य थिए।

अन्य स्मरणीय कुरामा आधुनिक नेपालको पहिलो स्वविरवादी भिक्षु महाप्रज्ञाको विषयमा पनि लिन सकिन्छ। वहाँ त्यसवेला (वि. सं. १९८१) प्रेमवहादुर श्रेष्ठ थिए। वहाँले दार्लिपनी मानन्धर नामका एक भित्रको तर्फबाट पं. निष्ठानन्द बज्राचार्यको (ने. सं. १७८ - १०५५) "ललित विस्तर" ग्रन्थ अध्ययन गर्न पाइएको थियो। त्यही ग्रन्थको आधारमा वहाँले "सर्वार्थसिद्ध"

नामक एक नाटक बनाई प्रदर्शन गर्ने विचारले केहि सहायता माग्नु वरोवर धर्ममान साहुकहाँ जाने गर्दथे । एक दिन वहाँले धर्ममान साहुको घरमा स्वयम्भू दर्शन गर्न आउनु भएका तिब्बतका एक लामा “कुशोरिम्पोछे” लाई पनि दर्शन गर्न पाईएको थियो । वहाँ लामाज्यू, क्यान्डालामा आउनु भएको केही महिना पछि आउनु भएका थिए ।

प्रेमवहादुर श्रेष्ठ, क्यान्डालामा आउनु भएको वेलामानै वहाँको उपदेश सुनी विरक्त भई घरवार त्याग्नु तत्पर भईसकेका थिए । तर लामाज्यूले वाटोघाटो एवं खानपीनको कठिनाई बताई वहाँलाई तिब्बत लान इन्कार गर्नु भएको थियो ।

तसर्थ क्यान्डालामा पछि दर्शन गर्न पाईएका कुशोरिम्पोछेलाई देखनासाथ प्रेमवहादुरले धर्ममान साहुको तर्फबाट (द्विभाषिक बनाई) आफ्नो विरक्ति भाव लामाज्यू समक्ष व्यक्त गर्नु भएको थियो । वहाँ लामाज्यूले पनि क्यान्डालामा जस्तै प्रेमवहादुर श्रेष्ठको यौवना-बस्था (२२, २३ वर्ष) देखि विश्वास नभई तिब्बतमा लैजान इन्कार गर्नु भएको थियो ।

लामा कुशोरिम्पोछे नेपाल दर्शन गरिसकेपछि प्रेमवहादुर श्रेष्ठलाई बाह्र नदिईकन तिब्बत तर्फ प्रस्थान गर्नु भयो । विहान प्रेमवहादुर धर्ममान साहुकहाँ जानु भएको बेला लामाज्यू सवेरै प्रस्थान गरिसकेको कुरा थाहा हुनासाथ कसैलाई केहि नभनी दुखित भई घर फर्केको थियो ।

त्यसको भोलिपल्ट विहान सवेरै आफ्नो श्रीमतीलाई ‘स्वयम्भू’ चैत्य एकचोटी दर्शन गरेर आउने निहुँ राखि बरवार (गृहत्याग) त्याग्नु सफल हुनु भएको थियो ।

आफना एक साथी वीरबल रंजितकार कहाँ पुगी आफनो लक्ष्य बताए । त्यस मित्रले खान पिनको बन्दोबस्त गर्ने केहि सामान प्रबन्ध गरि दियो । त्वहाँबाट पुनः अन्य एक मित्र हिरारत्न शाक्यको घरमा भोजन गरिसके पछि धर्ममान साहुको घरमा पुगनु भयो । वहाँबाट आशिषको साथै बबल २० वटा पनि सहयोग पाउनु भयो ।

धर्ममान साहसित विदा लिई वहाँ एकलै वालाजु, धामाथुली, न्यागमणी, रानीपौवा हुन्दै तारी नदिको किनारमा लामाज्यूको दुई दिनको वाटोमा वहाँ एक दिनमा नै पुगी त्यहि वास बसेको ठाउँमा पुगनु भयो । लामा कुशयोरिम्पोछे वहाँलाई देखी आश्चर्य हुनुभयो ।

त्वहाँदेखिन साथै गई केरूङ्ग पुग्नासाथ त्यहाँको 'फाक्पा गुम्वा मा वहाँको साथै अन्य २ जनालाई पनि कुशयोरिम्पोछेले महायानी ढंगबाट प्रबज्या दिनु भयो । नाम वहाँको "पल्धेन श्यरब" राखियो ।

बसरी साहु धर्ममानले नेपालमा बुद्ध धर्म पुनरुत्थान गर्न अग्रजः हुनु भएका महानुभावहरूलाई सक्दी योगदान गर्नु भई वि. सं. १९९४ (ने. सं. १०५७) तिर ७६ वर्षको उमेरमा यस सारबाट विदा हुनु भयो ।

वहाँको अन्तिम दर्शन महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले सन् १९३६ मा गर्नु भएको थियो । वहाँ त्यसवेला तृतीय तिब्बत यात्रा को निमित्त (भिक्षु भेषमा) नेपाल आउनु भएको थियो । त्यसवेला धर्ममान साहुको उमेर ७४ वर्ष पुगी सकेको थियो । अतः वहाँ निकै वृद्ध देखिनुको साथै दमको रोगले पिडित थिए । शरिरमा केवल हाड मात्र बाकी रहन गएको थियो । वहाँलाई पुनः दर्शन गर्न पाईने संकेत राहुल सांकृत्यायनले देख्नु भएको थिएन ।

(८६)

आश्चर्य ! वहाँको मात्र नभई वहाँको माहिलो पुत्र ज्ञानमानको दशन पनि राहुलजीको निमित्त अन्तिम हुन गएको थियो ।

सन्दर्भ:-

- १) जिनका मै कृतज्ञ — राहुल साँकृत्यायन
किताव महल, ईलाहावाद - १९५७
- २) पुरातत्त्व निबन्धावली - राहुल साँकृत्यायन
किताव महल, ईलाहावाद - १९५८
- ३) क्यान्धालामा व डोन्दु लुमन्ति मुना — सत्यमोहन जोशी
— बोधि प्रकाशन केन्द्र, यल - ने. सं. १११०
- ४) नेपालय् न्यविरवाद गुरुथं बःगु खः - लाकौल बैकुण्ठप्रसाद
— मालती लाकौल, महाबुद्ध - ने. सं. ११०५
- ५) बौद्ध ऋषि महापज्ञाया आत्म कथा - दरशा नेवामि
— सकलोपासक, ऋषि आश्रम
डिल्लीवजार, ने. सं. ११०३

Dhamma.Digital

११. आचार्य सिलवेन लेवी

१९ सौ शताब्दीका विश्व प्रसिद्ध बौद्ध विद्वानहरूमा फ्रान्सका आचार्य सिलवेन लेवी (Sylvain Levi) पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनु हुन्छ ।

सन् १८६३ मा जन्मनु भएका वहाँ कम उमेर मै प्रतिभावान भई पेरिस विश्वविद्यालयमा प्रोफेसर नियुक्त हुनु भएको थियो ।

वहाँ महान प्राच्यविद् हुनु हुन्छ । सस्कृतको अलावा चिनियाँ, तिब्बती र रूच भाषाविद् हुनाको कारण पनि वहाँले बुद्ध-धर्मको अध्ययनलाई बिस्तृत र व्यापक रूपमा अध्ययन र अध्यापन गराउन सफल हुनु भएको थियो ।

पूर्वीय भाषाहरूको अलावा यूरोपका कयौँ भाषाहरूका पनि वहाँ आचार्य हुनु हुन्छ । अठ्ठ मध्य एशियाका कतिपय लुप्त भाषा-हरूमा रचित बौद्ध साहित्यका पनि वहाँ सर्वतोमुखी पंडित हुनु हुन्छ । प्राचीन भारतको इतिहासको कतिपय शताब्दीयौँ देखि बिस्मृत अश-लाई पनि वहाँले संसारको सामुने ल्याई दिनु भएको थियो ।

आचार्य सिलवेन लेवीले विभिन्न क्षेत्रबाट बौद्ध साहित्यको मात्र पुनरुद्धार गर्नु भएको थिएन, भारतीय इतिहास एवं

आचार्य सिलवेन लेवी (१८६३-१९३५)

संस्कृतिका सर्वश्रेष्ठ विद्वान हुनाको कारण यहाँ (पूर्व एशिया) को आध्यात्मिक शिक्षा अनुरूप नै बहाँले आफ्नो शिष्य-शिष्याहरू प्रति प्राचीन भारत एवं नेपालका आचार्यहरूकै सरह अध्ययन-अध्यापन गराउनु भएका थिए ।

वहाँका प्रमुख शिष्यहरूमा युरोपियनहरू मात्र सीमित रहेनन्, पूर्वमा पनि वहाँका कयौं शिष्यहरू थिए, जस्मा डा. प्रबोधचन्द्र बागची, महामहोपाध्याय विधुशेखर शास्त्री, महापण्डित राहुस सांकृत्यायन आदि प्रमुख हुन् ।

डा० प्रबोधचन्द्र बागची

आचार्य सिलबेन लेवीका बडो योग्य र प्रिय शिष्य हुनु हुन्छ । वहाँ दुःखो-पानलो एवं शान्त स्वभावका ब्यक्ति हुनाको कारण वहाँको प्रतिभालाई अन्य विद्वानहरूले थाहापाउन निकै बेर लागेको थियो । वहाँ एकान्त प्रिय स्वभावको हुनाको कारण पनि अन्य महानुभावहरू वहाँ प्रति त्यति चाँडो आकर्षित नभएको देखिन्छ । वहाँको मातृभाषा बंगाली थियो ।

बौद्ध साहित्य र संस्कृतिका वहाँ महाविद्वान हुनु हुन्छ । आचार्य लेवी जस्तै वहाँ पनि चीनी र अन्य भाषाहरूका बिज्ञ हुनु हुन्छ ।

आठौं शताब्दीका सिद्ध सरहपादका “दोहा कोश” महामहोपाध्याय हर प्रसाद शास्त्री पछि वहाँले नै शुद्ध रूपमा पुनः सम्पादन एवं प्रकाशन गर्नु भएको थियो । जसको विस्तृत रूपमा महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले हिन्दी छायानुवाद सहित “विहार राष्ट्रभाषा-परिषद”, पटनाबाट सन् १९५६ मा प्रकाशन गर्नु भएको थियो, जसको प्रुफ मात्र डा० बागचीले देख्न पाइएको थियो ।

महोमहोपाध्याय विधुशेखर शास्त्री :

महाचार्य मिलवेन लेवीसित निकटम रहि चिनिया र तिब्बती भाषा अध्ययन गर्नेहरूमा डा. वागची पछि विधुशेखर शास्त्री प्रमुख हुनुहुन्छ । वहाँ संस्कृत साहित्यमा पनि प्रकाण्ड पण्डित हुनुहुन्छ ।

सन् १९०६ मा विधुशेखर शास्त्री काशी (बनारस) वाट शान्ति निकेतन आश्रम (सन् १९०१ मा विश्व प्रसिद्ध कवि रविन्द्र नाथ टैगोरद्वारा स्थापित) मा आउनु भएको थियो । रविन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८६१ — १९४१) को प्रेरणाबाट पालि भाषा र बौद्ध शास्त्रमा पनि वहाँ निपूण हुनुभयो र शान्ति निकेतनमा पालि भाषाको शिक्षक पनि हुनु भएको थियो ।

१९ सौं शताब्दीको अन्ततिर कविवर रविन्द्र नाथ टैगोरले 'साधना' नामक मासिक पत्रिकाको सम्पादन शुरू गर्नु भएको थियो । त्यस पत्रिकाको निमित्त टैगोरले 'महाबोधि सभा' का संस्थापक अनागारिक धर्मपालसित बुद्ध-धर्म सम्बन्धि लेख माग्नु भएको थियो । अतः त्यसवेला देखि वहाँहरू दुईको बीच प्रगाढ मैत्री स्थापना हुन्दै आएको थियो ।

त्यसमाथि पनि जब बंगालमा सन् १९१७-१८ तिर अनिकाल पयो, तब वहाँहरू दुवै मिलि अनिकाल पीडितहरूलाई यथासक्य सहयोग गर्नु भएको थियो ।

यसरी रविन्द्रनाथ र धर्मपालको एक आपसमा मित्रता बढ्दै गएको फलस्वरूप रविन्द्रनाथ टैगोरको बौद्ध धर्म र भगवान बुद्ध प्रति अटल श्रद्धा बढ्दै गएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालले पनि रविन्द्रनाथ टैगोरसित बुद्ध र बुद्ध धर्म सम्बन्धि केहि लेखन अनुरोध गर्नु भएको थियो ।

जस अनुसार बौद्ध विचारधाराबाट प्रभावित भई “नटीर पूजा”, “अभिसार”, “पुजारिनी” आदि ग्रन्थहरू रचना गर्नु भएको थियो ।

विश्वकवि रावेन्द्रनाथ टैगोरले “धम्मपद” लाई कण्ठस्थ गर्नु भएको थियो । अतः वहाँले श्री चारु चन्द्र बासुले बंगाली अनुवाद गर्नु भएको “धम्मपद” प्रकाशित हुनासाथ केहि सुझावका साथ समालोचना गर्नु भएको थियो । जुन समालोचना “प्राचीन साहित्य” अन्तर्गत “बंगला निबन्धावली” को रूपमा सन् १९२३ मा प्रकाशित भएको थियो ।

यसको अतिरिक्त वहाँले “धम्मपद” लाई पनि बंगला पद्यानु-बादको रूपमा लेख्नु भएको थियो, तर पूण हुन सकेन, जति भएको हो, त्यो “विश्व भारती” पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

वहाँको सम्मुख महामहोपाध्याय विधुशेखर शास्त्रीको आगमन पछि वहाँको जिज्ञासामा उन टेवा मिल्यो, वहाँकै तत्वावधानमा रविन्द्रनाथ टैगोरले ईसाको प्रथम शताब्दीका महाकवि अश्वघोषको “बुद्धचरित्र” लाई सन् १९०६ मा बंगालीमा अनुवाद गर्नु भएको थियो । जसको फून्च अनुवाद आचार्य सिलबेन लेवीले सन् १९२२ मे गर्नु भएको थियो ।

यसरी शान्ति निकेतनमा विधुशेखर शास्त्रीको आगमन पछि विभिन्न तवरबाट बौद्धशास्त्र चर्चाको शुभारम्भ भएको थियो, जसको निमित्त पछि सम्म देश विदेशका कयौं बौद्ध शास्त्रज्ञ एवं पण्डितहरूको आगमन शान्तिकेतन पछि विश्व भारतीमा भएको थियो ।

महापण्डित राहुल सांकृत्यायन :-

महामहोपाध्याय विधुशेखर शास्त्री पछि आचार्य सिलबेन

लेवीका अन्य भारतीय शिष्य महाप्रदित राहुल सांकृत्यायनलाई मान्न सकिन्छ । यद्यपि वहाँ लेवीको सन्मुख रही गुरू शिष्यको रूपमा रहेको नभएता पनि वहाँको प्रसस्त किताबहरू राहुल सांकृत्यायनले अध्ययन गर्नु भएको थियो, जसको कारण वहाँको अध्ययन र अनुशीलनमा टेवा मिल्न गएको थियो । यो भाव वहाँले १६ नवम्बर १९३२ को दिन भदन्त आनन्द कौशल्यायन (सन् १९०५-१९८८) भित यूरोप भ्रमणमा जानु भएको बेला फ्रान्समा आचार्य सिलवेन लेवीको सन्मुख नै प्रकट गर्नु भएको थियो । सिर्फ पत्र व्यवहारको आधारमा मैत्री सम्बन्ध स्थापित गर्दै रहनु भएका वहाँहरू त्यस दिन (१६ नवम्बर) ४ घण्टा सम्मन एक आपसमा अतृप्त भई बातलाप गर्नु भएको थियो । जसको बारेमा राहुल सांकृत्यायन भन्नुहुन्छ -

“१६ नवम्बरको, दो वजे हम उनके मकान (9. Rue Guyede la Bruma) पर पहुँचे । सिढिपर चढते चढते तरह तरहके भाव पैदा हो रहे थे । पैदा होने ही चाहिये, क्योंकि हम प्राचीन भारत के विषयमे, भूमण्डलके सबसे बडे बिद्वानके पास जा रहे थे । देवी लेवीके दर्शन पहले हुए । बोडी ही देरमे आचार्यके साथ हम उनके कमरे मे थे । ७० वर्षके करीबका पतला किन्तु स्वस्थ शरीर । सारे बाल सनकी तरह सफेद थे । स्मित मुख, विकसित ललाट, चमकती आँखो से स्नेहकी किरण चारों ओर फैल रही थी । ..... ।”

इन ज्ञान वयोवृद्ध महापुरुषके दर्शन फिर होंगे, नहीं कह सकता किन्तु पेरिसमे उनकी मुलाकात की स्मृति आजन्म न भूजेगी । ”

हो पनि, त्यसपछि बहाँहरूको भेटघाट हुन सकेन, त्यही एक आपसमा अन्तिम दर्शन थियो । त्यसवेला आचार्य सिलवेन लेवीले राहुल सांकृत्यायनलाई विशेषतः दुई कुरामा जोड दिनु भएको थियो ।

१) प्रबोध चन्द्र वागची वडो विद्वान हुनु हुन्छ, वहाँको साथ सम्पर्क बढाउनु ।

२) मदन मोहन मालवियजीले केही समयको लागि काशी हिन्दु विश्व विद्यालय मदन मोहन मालविय (सन् १८६५ - १९४६) संस्थापकमा आउनको निमित्त आग्रह गरेको थियो, त्यसको याद गराउनु ।

यसरी आचार्य सिलवेन लेवी ७० वर्षको उमेरमा पनि आफ्नो अनुसन्धानको निमित्त ससारको जुनसुकै क्षेत्रमा पनि जान तयार थिए ।

राहुल साँकृत्यायन यूरोपबाट फर्कनु भएपछि आचार्य लेवीले दिनु भएको मालवियजीको पत्र वहाँले पोस्ट (Post) गरि दिनु भएको थियो । राहुल साँकृत्यायन भन्नु हुन्छ -

“नेताओंकी याद दाश्त तो बहुत कमजोर होती है ।”

जस्तो वहाँको कथन, मदन मोहन मालवियजीको तर्फबाट भारतको पुनः एकपटक यात्रा गर्ने आचार्य सिलवेन लेवीको इच्छा पूर्ण हुनसकेन । एक पटक पुनः वाराणसीमा आई, यहाँका विद्वानहरू संग सम्पर्क राखी केही अनुसन्धान एवं अन्वेषण गर्ने प्रबल इच्छा राख्नु भएको थियो ।

वास्तवमा, वहाँले भारतको यात्रा पहिले दुइ-तीन पटक गरि सकेको थियो । त्यसमा विशेषतः सन् १९२१ को यात्रालाई याद गरीं

नवम्बर, १९१३ मा साहित्यको तर्फबाट नोबेल पुरस्कार विजेता हुनु भएका गुरुदेव रविन्द्रनाथ टैगोर विश्व भ्रमणको सिलसिलामा फ्रान्स पुग्नु भएको थियो ।

१३ अगस्त १९२० को दिन पेरिस पुग्नु भएका गुरुदेवलाई

आचार्य सिलवेन लेवीले सश्रद्धाका साथ स्वागत गर्नु भएको थियो । जसबाट प्रभावित भई रविन्द्रनाथ टैगोरले पनि वहाँलाई शान्तिनिकेटन (बंगाल) मा आमन्त्रित गर्नु भएको थियो । जसअनुसार सन् १९२१ मा आचार्य सिलवेन लेवी आफ्ना धर्मपत्नीका साथ शान्तिनिकेटन आउनु भएको थियो । वहाँ नै शान्तिनिकेटन, विश्व भारती (फरवरी १९२२ देखिन) का प्रथम अतिथि अध्यापक थिए ।

यसबेला पनि वहाँले एक पटक नेपालको यात्रा गर्नु भएको थियो । यसबेला वहाँको विशेष सन्मान राजगुरु पं० हेमराज शर्मा (सन् १८७८-१९५३) ले गर्नु भएको थियो साथै केशर शम्शेरले पनि ।

यसभन्दा अघि वहाँको पहिलो नेपाल आगमन सन् १८९७ मा भएको थियो, जुनबेला यहाँको प्रधानमन्त्री वीर शम्शेर (सन् १८८५-१९०१ राज्यकाल) थिए । फ्रेन्च विद्वानको यस आगमनलाई वृत्ति-शहुरूले त्यसबेला मम पराएको थिएन ।

त्यसपछि वहाँ सन् १९०५ मा, श्री ३ चन्द्रशम्शेर (सन् १९०१-२९ राज्यकालको पालामा नेपाल आगमन गर्नु भयो । यसबेला वहाँले कयौँ प्राचीन ग्रन्थहरू खोजी अध्ययन गर्नु भई नेपाल सम्बन्धी एउटा अलग्ग ग्रन्थ तयार गर्नु भएको थियो, त्यस ग्रन्थको नाम थियो- "Le Nepal" ।

यसरी पूर्वीय भाषा र साहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा आफ्नो जीवन बिताउनु भएका आचार्य सिलवेन लेवीले प्रगस्त बौद्ध ग्रन्थहरूको छद्धार, अनुसन्धान र प्रकाशन गर्नु भएको थियो । जसमा सन् १९१२ मा धम्मपदको फ्रेन्च अनुबाद, सन् १९१२ मा 'सतपञ्च-

सतिका स्तोत्र' को प्रकाशन एवं टोखारी भाषामा लेखिएको 'करुण-
पुन्दरिक' ग्रन्थ पनि पत्ता लगाउनु भएको थियो ।

त्यस्तै सन् १९३२ मा वहाँले संस्कृतबाट लेखिएको मञ्जिम
निकायको "चूतकम्मविभंग सूत्र"लाई महाकम्मविभंग सूत्र (कर्मफल-
को विवरण) को रूपमा त्याई चिनीयाँ भाषा सहित राखी प्रकाशन
गनु' भएको थियो ।

सन् १९३५ मा निधन हुनु भएका आचार्य सिलवेन लेवीले सन्
१९३४ सम्म पनि एस० यामागुची (S. Yamaguchi) का
साथ मध्यान्त विभंग टीकाको सम्पादन एवं प्रकाशन गरेर जानु
भएको थियो ।

वहाँको अन्य विशेष कार्यमा रूसका महान प्राच्यविद (भारती-
य दर्शन र संस्कृत भाषाका पण्डित) आचार्य थियोडर श्चेर्वात्स्की
(सन् १८६६ - १९४२) को, पेशावरका महान बौद्ध दार्शनिक
आचार्य बसुबन्धु (द्वितीय बुद्ध सम्मान प्राप्त) को 'अभिधर्मकोश' लाई
अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अध्ययन-अध्यापन गराउने विचारलाई पूर्ण सह-
मत जनाई वहाँलाई यथायोग्य मदत दिएकोलाई एक प्रमुख कार्यको
रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसरी रूसका आचार्य श्चेर्वात्स्कीद्वारा प्रारम्भित "अभिधर्म-
कोश" को अध्ययन-अध्यापन गराउने अन्तर्राष्ट्रिय परियोजनामा
फ्रान्सको तर्फबाट सिलवेन लेवी, ईङ्ग्लैण्डको तर्फबाट डा. ईडवडं डेनिसन
राँस, (Dr. Edward denison Ross) बेल्जियमको तर्फबाट
आचार्य लेविका शिष्य प्रो. लुईस डे ला भ्याली पुसेन (Prof.
Louis de la Vallee Poussin) र जापानको तर्फबाट
प्रो. वोगिहारा (Prof. Wogihara) रहनु भएको थियो ।

अन्तमा आचार्य मिलिन्नेन लेवीको ऊकाव नेपालको प्राचीन भाषा "नेपाल भाषा" प्रति पनि रहेको कुरा स्पष्ट पार्न ती पत्रांश—लाई उद्धृत गर्दछु, जुन पत्र वहाँले नेपालका प्रथम पत्रकार (बुद्ध—धर्म र नेपाल भाषाका) धर्मादित्य धर्माचार्य (सन् १९०२—१९६३) लाई पठाउनु भएको थियो। पत्रांश यस प्रकार छ। —

Being an old lover of your old language,
I suffer on seeing it so ill treated in your hands
as an old mother dealt with too roughly by her
son "

अर्थात्

"तपाईंहरूको प्राचीन भाषा (नेपाल भाषा) प्रेमीको हँसि—यतमा तपाईंहरूको तर्फबाट आफ्नो मातृ—भाषाको अवहेलना गरेको देखी म दुःखी छु, त्यो त त्यस्तै हुन गयो, जस्तो बृद्ध मातालाई आफ्नै सन्तानले अवहेलना गरि अश्रद्ध व्यवहार गर्दछ।

सन्दर्भ

- १) त्रिरथय बुद्ध धर्म (भाग ४) — मिश्रु रूदर्शन
— चन्द्रवीर सिंह कंसाकार, बु. सं. २५१८
- २) जिनका मैं कृतज्ञ — राहुल सांकृत्यायन
— किताब महल, ईलाहाबाद, सन् १९५७
- ३) मेरी यूरोप यात्रा — राहुल सांकृत्यायन
किताब महल, ईलाहाबाद, सन् १९३२
- ४) 2500 Years of Buddhism — Prof. P. V. Bapat
— Publications Division
— Ministry of Information and
Broadcasting, Government of India

अनागारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३)

१२. अनागारिक धर्मपाल

विहजद्वीप (श्रीलंका), २ मार्च १८१५ देखि डचहरूको हातबाट अंग्रेजहरूको हातमा (सन् १९४८ सम्म) पनं गएको थियो, जसको कारण देगको सम्पूर्ण भूभागमा अंग्रेजहरूको शासन सूत्र कायम हुन गई सम्पूर्ण अधिकार अंग्रेजहरूको हातमा पनं गयो । तब तिनीहरूले शुलमा (पारम्भिक दिनहरूमा) त विहजवासीहरूको धर्म (बौद्ध) तथा आचार-विचारमा केही सहानुभूति राखेको थियो । तर इशाई धर्मको प्रचार-प्रसारको निमित्त जुन क्रुरता र बर्बरता पोतुंगीज एवं केही मात्रामा डचहरूले गरेको थियो, त्यसलाई अंग्रेजहरूले छोडन चाहेनन् । अतः तिनीहरूले बिस्तारै मिशनरी स्कूलहरू (इशाई धर्म अध्ययन-अध्यापन गराउने) खोल्दै लगे ।

त्यसकारण सिंहलीहरू बाह्य भई ती स्कूलहरूमा पढ्न विवश हुन्दै गए, जसबाट स्थिती यस्तो हुन्दै गयो कि सिंहलीहरू जब ती मिशनरी स्कूलहरूबाट अध्ययन समाप्त गरी फर्कन्थे, तब उनीहरूले न त आफ्नो मातृभाषा राम्ररी बोल्न सक्थे, न त आफ्नो देशको संस्कृति बारे केही अवगत नै हुन्थे ।

स्कूलमा मात्र नभई अंग्रेजहरूले सिंहलीहरूलाई राजनीति देखि निर्र रहन-सहन, खानपान, वेशभूषा, आचार विचार, धर्म-दर्शन,

भाषा-साहित्य सबैमा पाश्र्वत्य पद्धति (ढङ्ग) अपनाउन वाह्य गराउँदै लगेको थियो ।

सरकारी पदहरूमा पनि इशाई नभईकन पद हासिल गर्न नसकिने गरिदिएको कारण बाध्यभई सिंहलीहरूले आफ्नी पुख्रौली धर्म (बुद्ध-धर्म) छोडी इशाई-धर्म स्वीकार गर्दै लानु परेको थियो । तर प्रायः जसो सिंहलीहरूले सिर्फ नौकरी (पद) प्राप्त गर्नको निमित्त मात्र इशाई-धर्म अपनाई भित्री तवरबाट आफ्नै धर्म अनुरूप जीवन (बौद्ध-जीवन) ब्यतीत गर्दै रहेका थिए ।

यसै जीवन ब्यतीत गरिरहेको (देखावती) एक 'हेवावितारण' नामक परिवारमा १७ सितम्बर १८६४ को दिन पिता डोन करोलिस हेवावितारण र माता मलिनकादेबीको तर्फबाट एक बालकको जन्म भयो, जसको नामाकरण कोलम्बोको एक ठूलो चर्चमा एक पादरीको तर्फबाट "डोन डेविड" राखियो ।

बालक डोन डेविडलाई ५ वर्षको उमेरमा एक मिशनरी स्कूलमा भर्ना गरियो, जहाँको अध्ययन पछि अंग्रेजी शिक्षाको निमित्त एक कैथोलिक स्कूलमा भर्ना गरियो । डोन डेविडले स्कूलको शिक्षाको साथसाथै आफ्नो घरमा माता-पिताको तर्फबाट विहान र बेलुका बुद्ध मूर्ति अगाडि रही बुद्धानुस्मरणको साथै पालिभाषाका सूत्रहरू नित्यरूपमा पठ गर्दथे । यसरी माता-पिताको प्रेरणाबाट डोन डेविडले घरमा बुद्ध-धर्मको अध्ययन, स्कूलमा वाइविलको अध्ययन एकै साथ गर्दै रहनु भएको थियो ।

वहाँ बालककालदेखिन तीक्ष्ण एवं कुशाग् बुद्धिका विद्यार्थी हुनाको कारण प्रत्येक स्कूलमा शिक्षकहरू वहाँदेखि प्रसन्न थिए । वहाँ अनुशासित एवं अध्ययनशील हुनाको कारण पनि शिक्षकहरू वहाँलाई मन पराउँथे ।

डोन डेविड १५ वर्षको उमेरमा सन् १८७८ मा कोकम्बोको "सेन्ट थोमस कलेजियन स्कूल" मा भर्ना हुनु भयो । त्यस स्कूलमा "व डन मिलर" नामका एक कट्टर ईसाई शिक्षक थिए । एक दिन डोन डेविडले आफ्नो धर्मसंस्था पढ्नको जन्म, बुद्धत्व प्राप्ति र परिनिर्वाणको दिन (बैशाख-पूर्णिमा) को निमित्त विदा माग्नु भएको थियो, तर त्यस शिक्षक महोदयले इन्कार गरिदिए, तैपनि डोन डेविडले विदाको नामान्जुरी भएपनि बैशाख पूर्णिमा मनाउन आफ्नो बाटो लागेको थियो । त्यसको भोजिपल्ट गयल र गानि मात्र सहनु परेको थिएन, लट्टिको मार (चोट) पनि सहनु परेको थियो ।

यो क्रम वहाँले पछिलो वर्षमा पनि गर्नु र सहनु परेको थियो । यतवाट वहाँको हृदयमा क्रान्तिकारी विचार उत्पन्न भएको थियो ।

त्यसबेला श्रीलकामा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त आन्दोलन गुरु भईरहेको थियो । जसको प्रतिनिधित्व मिगेतुवत्ते गुणानन्द हिक्कडुवे सुमंगल महास्थविरले गर्दै आउनु भएको थियो । श्रामेणर मिगेतुवत्ते गुणानन्दले सन् १८७३ मा "पानदुरे" भन्ने स्थानमा खुले आम जनताहरूको बीच ईसाइहरूसग शास्त्रार्थ गरि पादरीहरूलाई पराजित गर्ने सफल भएको थियो, जुन शास्त्रार्थको बेला वहाँको सहायकको रूपमा हिक्कडुवे सुमंगल महास्थविर रहनु भएको थियो । अतः वहाँहरू दुवै मिली बुद्ध-धर्म पुनरुत्थानको निमित्त सन् १८७४ मा "विद्योदय परिवेग" र सन् १८७५ मा "विद्यालकार परिवेग" नामक दुई वटा बौद्ध विद्यालय स्थापना गर्नु भएको थियो ।

"पानदुरे" को शास्त्रार्थ पछि श्रामेणर गुणानन्दले बौद्ध-धर्मको प्रचारार्थ 'सर्वज्ञ-शामनाभिवृद्धि प्रेस' को स्थापना रोमन कैथोलिकहरूको गड "कोःहेरा" मा नै स्थापित गर्नु भयो । वहाँले सर्वप्रथम विरोध-पक्षको खण्डन एवं बुद्ध-धर्म सही पक्षको स्थापनाको निमित्त सबैश्रेष्ठ मानिएको 'मिजिन्दगञ्ज' ग्रन्थलाई तिहली अनुवादको रूपमा सन् १८७७-७८ मा सम्पादन गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

सन् १८७३ को अगस्त महिनामा, श्रामणेर गुणानन्द र ईशाइ हरूको बीच भएको शास्त्रार्थको सम्पूर्ण रिपोर्ट (विवरण) अमेरिकामा पनि पुगेको थियो । जुन रिपोर्टबाट थियोसोफिकल सोसाइटी (Theosophical Society) का संस्थापक कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (Colonel Henry Steele Olcott) र रसियन महिला मॅडम ब्लेवेत्स्की (Madame Blavatsky) को ध्यान पनि त्यस तर्फ आकर्षित भयो र वहाँहरू दुबै जना बुद्ध-धर्ममा आकर्षित हुनु भयो ।

वहाँहरू दुबै जना मिली सम्पूर्ण धर्महरूको व्यापक समन्वयको निमित्त सन् १८७५ मा न्यूयोर्क (New York) मा "Theosophical Society" नामक संस्था स्थापना गर्नु भएको थियो ।

मानवको आध्यात्मिक विकासमा बुद्धोपदेशको महत्त्व अनुभव गर्दै वहाँहरू दुबै जना सन् १८८० को मई महिनामा बौद्ध-साहित्य अध्ययनार्थ श्रीलंकाको गाल्ल (दक्षिण श्रीलंका) मा पुग्नु भयो ।

१७ मई को दिन गाल्लमा पुग्नु भएका वहाँहरू १९ मई १८८० को दिन गाल्लकै विजयानन्द बिहारमा विशाल समारोहका साथ बौद्ध दीक्षा लिनु भएको थियो । त्यहाँबाट वहाँहरू कोलम्बो जानु मई १७ जून १८८० को दिन "Buddhist Theosophical Society" को स्थापना गर्नु भयो । यस सस्थामा डोन डेबिड पनि सम्मिलित हुनु भएको थियो ।

कर्नल अल्कोट र मॅडम ब्लेवेत्स्कीका साथ डोन डेबिडको घनिष्ठता विस्तार-विस्तारै यहाँ सम्मन बढ्दै गयो कि कर्नल अल्कोट (मन् १८३२-१९०७) ज्यूको सारा लका गमन एवं व्याख्यानमा द्वैभ.विक रूपमा डोन डेबिडलेनै साथ दिनु भएको थियो ।

त्यसैताका, सन् १८८३ को मार्च महिनामा बौद्धहरूको एक

जुलूम (यात्रा) लाई कोटहेनाको "सेन्ट लुसिया" नामक चर्च अगाडि त्यहाँका कैथोलिका गुण्डाहरूले ढुंगा-मुँडा एवं कुट-पिट गरी जुलुसलाई तितर-बितर पारि दिएको थियो। त्यसको विरुद्ध कार्यवाही गर्न अडयार (मद्रास) मा रहनु भएका कर्नल अल्कोट पुनः कोलम्बो आउनु भयो। डोन डेविडले पनि त्यस घटनाबाट असह्य भई अगाडी आएको परीक्षालाई नै छोडी कर्नल अल्कोटका साथ पुनः एकपटक श्रीलंकाको गाउँ-गाउँमा, नगर-नगरमा गई सिंहलीहरूको गौरव, ईशाईहरूको असत्य, अनैतिक-आडम्बर भन्दा कसौ गुणा श्रेष्ठ भएको कुरा सारा जनताहरूलाई बोध गराउँदै जानु भएको थियो।

सन् १८८६ देखि डोन डेविडले माता-पितासंग आज्ञा माँगी 'ब्रम्हचारी' जीवन बिताउनु भएको थियो। सन् १८८८ मा वहाँले आफ्नो बिदेशी ढंगको नामलाई त्याग्नु भई "अनागारिक धर्मपाल" हुनु भयो।

कर्नल अल्कोट र धर्मपालको बुद्ध-धर्म सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य-को रिपोर्ट बिभिन्न पत्र पत्रिकाद्वारा देश-बिदेश सम्मन चर्चित भएको थियो, जसको फलस्वरूप सन् १८८८ मा अल्कोटलाई बुद्ध-धर्मको प्रवचन गराउन जापानबाट निमन्त्रणा पठायो। कर्नल अल्कोटले अनागारिक धर्मपाललाई पनि साथ लिइ सन् १८८९ को जनवरी महिनामा जापान पुग्नु भयो।

जापानमा वहाँहरूले धेरै ठाउँमा घुम-फिरको साथै स्थविरवाद बुद्ध - धर्मको प्रचार-प्रसारको निमित्त निकै व्याख्यानहरू दिनु भएको थियो। जापानबाट वहाँहरू दक्षिण-पूर्व-एशियाको अन्य केही मुलुकहरूको भ्रमण गरि श्रीलंका फर्कनु भएको थियो।

त्यसबेला मुम्ममा अनागारिक धर्मपालले सर इडविन अनलिड (The light of Asia" नामक काब्यात्मक बुद्ध-जीवनीको

लेखक) ले लेखनु भएको बुद्धायः (स्वस्थि रचना 'The Telegraph' पत्रिकामा अवलोकन गरिसकेको थियो, जसबाट प्रभावित भई वहलै मारनाथ र बुद्धगया दर्शन गर्नु अगिलाषा राख्नु भयो । त्यसलाई अभि-लाषामा मात्र मीनित नराखि सन् १८९१ को शुरुमा सारनाथ र बुद्धगया पुगनु भएको थियो, जसको वर्णन वहलै आफ्नो दैनन्दिनी (Diary)मा यसरी लेख्नु भएको थियो-

“१८९० मे मुळे पता लगा कि गुणरत्न कोजेन जापानी भिक्षु कोलम्बो से बोधिमण्डप की पूजा के लिए बुद्धगया जा रहा है । मेरी भी इच्छा हुई कि उनका साथी बन जाऊँ । धार्मिक माता-पिताके खर्च से उस जापानी भिक्षुके साथ मद्रास आया और वहाँ श्री अल्कोट के इच्छानुसार कई दिन अडयारमे रहकर १८९१ के जनवरी महिने की २० तारिखको इसापतन (बनारस) पहुँचा । वहाँ ध्वस्त-विध्वस्त चैत्यकी पूजा कर २२ जनवरीको बुद्धगया पहुँचा ... ।”

(अनुवादक-भदन्त आनन्द कौशल्यायन)

यसरी वहाँ बुद्धको पवित्र तीर्थस्थल बुद्धगया र सारनाथमा एक दर्शनार्थीको रूपमा मात्र आउनु भएको थियो । ती स्थलहरूमा पुगी केही गर्ने लक्ष्य, त्यसबेला वहाँको थिएन । तर जब सारनाथमा जस्तै बुद्धगयामा पनि लापवाहीका साथ बुद्ध-मूर्ति एवं अन्य प्राचीन अवशेषहरू यत्र-तत्र छरिएको देख्नु भयो, तत्र वहाँको चित्त निकै विव्हन भयो, जसको बारेमा वहलै स्वयं भन्नु भएको छ-

“जब मैने बोधिवृक्षके दर्शन किये, मेरी मनको वही अद्भूत शान्ति मिली, जो ब्रम्हदेश के निर्घन से निर्घन यात्रीको मिलती है, लेकिन चारों ओर टूटी-फूटी बौद्ध-मूर्तियों को पडे देखकर हृदयको बडा दुःख हुआ कि ऐसे महत्वपूर्ण स्थान की, जो पवित्रता मे सार के किसी स्थान से कम नहीं है, कौसी दुर्दशा की जा रही है ।”

(अनुवादक-आनन्द कौशल्यायन)

अनागारिक धर्मपाल केही दिनको लागि मात्र यी तीर्थस्थलहरूमा भ्रमण गर्न अउनु भएका थिए । तर बुद्धगयाको दुर्दशा देखनासाथ वहाँन आफ्नो आराम र तर्कनफको केही वास्ता (परवाह) नगरि आन्दोलन प्रारम्भ गर्नु (बुद्धगया मन्दिर बौद्धहरूको हातमा लिने) शकल लिनु भयो । धर्मपालले यस शकल्प गरे देखिन भारतमा बुद्ध-धर्म पुनरुत्थानको इतिहास प्रारम्भ भएको मानिन्छ ।

वहाँले त्यस शकल्पलाई अभियानको रूपमा चलाउनको निमित्त एक संस्था कायम गर्नु पर्ने कुरा महशुस गर्नु भयो । अतः वहाँ बुद्धगयाबाट श्रीलंका फर्कनु भई कोलम्बोमा ३१ मई १८९१ को दिन विद्योदय परिषेणका प्रधानाचार्य हिव्कडुवे सुमंगल महास्थविरको अध्यक्षतामा, कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको निर्देशन (सल्लाहकार) मा र आफ्नो महासचित्वमा “मह बोधि सभा” को स्थापना गर्नु भयो । शुरूमा यस संस्थाको निमित्त सम्पूर्ण खर्च धर्मपालको मातापिताले व्यहोर्नु भएको थियो । यसको प्रमुख केन्द्र ‘गया’मा स्थापित गर्‍यो । यसको प्रधान कार्यालय सन् १८९२ देखि बङ्गालको सदर मुकाम एवं त्यसताका भारत साम्राज्यको राजधानी कलकत्तामा राखियो, जहाँबाट सन् १८९२ को मई महिना, (बैशाख पूर्णिमाको दिन) देखिन “The Maha Bodhi” नामक अंग्रेजी पत्रिकाको प्रकाशन शुरू गर्नु भएको थियो, जुन पत्रिका अनागारिक धर्मपाल स्वयंले सम्पादन गरि सारा विश्वमा प्रचार-प्रसार गरिरहेको थियो ।

त्यसवेला अमेरिकाको शिकागोमा विश्वधर्म सम्मेलन हुन लागि रहेको थियो । त्यस “महाबोधी” पत्रिकामा प्रकाशित धर्मपालको लेखबाट प्रभावित भई सर्वा-धर्म-सम्मेलनका अध्यक्ष डा० बरोजले वहाँलाई त्यस सम्मेलनमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरियो । जस अनुसार सन् १८९३ को जुलाई महिनामा अनागारिक धर्मपाल एक साधारण बौद्धको हिसियतले सम्मेलनमा भाग लिन अमेरिकाको निमित्त प्रस्थान गर्नु गयो ।

वहाँ लण्डन हुन्दै अमेरिका जानु भएको थियो । लण्डनमा वहाँलाई सुप्रसिद्ध कवि सर इडविन अनल्ड (सन् १८३२-१९०४) र पालि भाषाका प्रकाण्ड पण्डित प्रो० रीम डायबिड्स (१८४३-१९२२) ले विशेष रूपमा स्वागत गर्नु भएको थियो । त्यस्तै वहाँ शुरुमा थियो-सोफिकल सोसाइटीका एक स्तम्भ हुनु भएको कारण, त्यस तर्फबाट पनि त्यसबेलाका सोसाइटीका अन्तराष्ट्रिय अध्यक्ष ऐनीवेसेन्ट (सन्-१८४७-१९३३) ले स्वागत गर्नु भएकी थिइन् । ऐनी वेसेन्टलाई सन् १८९१-९२ त्रिर देहावसान हुनु भएकी मंडव ब्लेवेस्कीले धर्मपालको प्रतिभा बारे पहिले नै परिचित गराई राखेका थिए । अतः लण्डनमा दुबैको संयोगले अपार आनन्द प्राप्त भयो र दुबै हर्जोउल्लासका साथ सम्मेलनमा भाग लिन २ सितम्बर १८९३ को दिन अमेरिका पुग्नु भयो ।

११ सितम्बर १८९३ को दिन शुरु भएको त्यस विश्व-धर्म सम्मेलनमा सिर्फ ३ जनाको भाषण बडो ओजस्वीपूर्ण भएको थियो । वहाँहरू हुनुहुन्छ अनागारिक धर्मपाल र वहाँकै भारतीय मित्र स्वामी विवेकानन्द (१८६३ - १९०२), स्वामी विवेकानन्द हिन्दू धर्मको प्रतिनिधित्व गरेर आउनु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालको बारेमा St. Louis' observer ज्यूले २१ सितम्बर १८९३ को दिन सम्मेलनको रिपोर्टमा लेख्नु भएको थियो —

“With his black curly locks thrown back from his broad brow, his clear dear eyes fixed upon the audience, his long brown fingers emphasising the utterances of his vibrant voice, he looked the very image of a propagandist, and one trembled to know that such a figure

stood at the head of the movement to consolidate all the "Light of Asia throughout the civilized world". "

(वहाँको कालो घुँघुरिएको केश (कपाल) पछाडितिर मोडेको थियो । वहाँको आँखा पूर्ण रूपमा श्रोताहरूतिर केन्द्रित थियो । वहाँको आवाज हलमा गुञ्जायमान भएको थियो । जसबाट यो स्पष्ट रूपमा प्रतीत हुन्छ कि वहाँ एक महान धर्मप्रचारक हुनुहुन्छ, जसले सभ्य संसारमा सर्वत्र दुःखको सन्देश प्रचार गर्न चाहनु हुन्छ ।)

सम्मेलनको समाप्ति पछि अनागारिक धर्मपाल निमन्त्रणानुसार अमेरिकाको अन्य विभिन्न ठाउँहरूमा पनि जानु भई व्याख्यानहरू दिनु भएको थियो । अमेरिकाबाट वहाँ स्वदेश गमनको निमित्त जापान आउनु भएको थियो । जापान पुग्नु अघि केही मित्रहरूको अनुरोधमा वहाँ हवाईद्वीप (होनोलुलु) मा पनि एक पटक नजरगर्नु भएको थियो ।

त्यसैवेला वहाँको सम्पर्क संयोगवश हवाईद्वीपको पुरानो राज-परिवारमा जन्मनु भएकी एक महिला मेरी एलिजाबेथ फोस्टर (सन् १८४४-१९३०) सित भयो, जसले पछि आएर बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ अनागारिक धर्मपाललाई अत्याह्व सम्पत्ति प्रदान गर्नुभएकी थिइन् । वहाँहरूको सम्बन्ध एक आपसमा दिदी र भाईको रूपमा मात्र सिमित नभई माता र पुत्र सम्म पनि हुन गएको थियो ।

अनागारिक धर्मपाल भारत पुग्नु भएपछि पुनः बोधगया मन्दिर बौद्धहरूको हातमा लिन प्रयासमा लाग्नु भयो । वहाँको त्यस कार्यले बङ्गालमा नयाँ जागरण आएको थियो, जसबाट प्रभावित भई बङ्गालका एक स्वतन्त्रता सेनानी बिपिनचन्द्रपाल (सन् १८५८-१९३२) ले

सिटी कालेजमा भएको सभाभा बोषणा गर्नु भएको थियो - "भारतलाई बचाउने कुनै एउटा मात्र धर्म छ भन्ने त्यो हा बुद्ध-धर्म । "

आधुनिक युगमा अनागारिक धर्मपालकै प्रयाशबाट भारतमा सर्वप्रथम २६ मई १८९६ को दिन वैशाख-पूर्णिमा कलकत्तामा मनाउनु भएको थियो ।

यसको १३ दिन पछि ९ जुन १८९६ को दिन धर्मपाललाई लण्डनबाट स्वामी विवेकानन्दज्यूको एक पत्र प्राप्त भएको थियो, जुन पत्रमा वहाँले धर्मपाललाई अमेरिकामा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गर्न जानु जरूरी भएको कुरा महशुस गरी लेखी पठाएको थियो, वहाँको साथै "The Gospel of the Buddha" नामक ग्रन्थका सुप्रसिद्ध ग्रन्थकार पाल कैरुस (एक इशाई विद्वान) को निमन्त्रणा पनि वहाँलाई प्राप्त भएको थियो । वहाँसित धर्मपालले शिकागोमा भएको सम्मेलनमा परिचित हुने मौका प्राप्त भएको थियो ।

यसरी स्वामी विवेकानन्द र पालकैरुसको निमन्त्रणा पाई अनागारिक धर्मपाल दोश्रो पटक अमेरिका यात्रा गर्न सन् १८९६ मा लण्डन पुगनु भयो । लण्डनमा वहाँले सर इडविन अर्नाल्ड र डा० रीस डायविड्ससंग घनिष्ठता बढाउनुको साथै अन्य एक महान प्राच्यविद एवं महान संस्कृतज्ञ प्रो० मैकसमूलर (सन् १८२३ १९००) संग पनि अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा भेटगर्नु भएको थियो ।

लण्डनबाट अनागारिक धर्मपाल अमेरिका जानु भई पूरा एक वर्ष रहनु भएको थियो । वहाँले अमेरिकाका कयौँ स्थानहरूमा बुद्ध-धर्मको विषयमा प्रवचन दिनु भएको थियो । यमै अबधि भित्र बहले अमेरिकामा सर्वप्रथम सन् १८९७ मा वैशाख पूर्णिमा मनाउनु भएको थियो ।

त्यसै बेला भारतमा दुर्भिक्ष (बकाल) भएको थियो, जसको

खबर पाउनासाथ बहाँ तुरून्त प्रचार-कार्य स्थगित गरी भारत फर्कनु भएको थियो । यसैवेलादेखि बहाँको सम्पर्क विश्वकावि रविन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८६१-१९४१) सित हुन्दै गएको थियो । रविन्द्रनाथ टैगोर र अनागारिक धर्मपाल एवं बहाँले प्रचार-प्रसार गर्दै आउनु भएको बुद्ध धर्मबाट प्रभावित भई "शान्ति निकेटन" को स्थापना काल(सन् १९०१) देखिनै पालि भाषाको अध्ययनको प्रबन्ध गर्दै आउनु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालले पनि टैगोरले सम्पादन गर्नु भएको "साधना" पत्रिकाको निमित्त बरोबर बुद्ध-धर्म सम्बन्धि लेख दिने गर्दथे ।

यसरी बहाँहरू एक आपसमा मित्रता बढदै जानुको कारण फरवरी १९२२ देखिन 'विश्व-भारती' को रूप लिईसकेको त्यस विश्व विद्यालय (शान्ति निकेटन) मा नोबेल पुरस्कार विजेता (नवम्बर-१९१३मा प्राप्त) रविन्द्र नाथ टैगोरले बुद्धदेव तथा बौद्ध-संस्कृतिको प्रचार-प्रसार गर्न देश-विदेशका कयौं बौद्ध विद्वानहरूलाई बौद्ध-शास्त्रको चर्चा (प्रवचन) गराउन 'विश्व-भारती' मा निमन्त्रित गर्दै आउनु भएको थियो ।

बङ्गालमा भएको त्यस दुर्भिक्षलाई धर्मपाल, टैगोर र अन्य विशिष्ट व्यक्तिहरू मिली विभिन्न किसिमबाट सहायता प्रदान गर्नु भएको थियो । यसको साथै अनागारिक धर्मपालले १९ सौं शताब्दीको अन्तमा (सन् १८९८-१९) श्रीलंका र भारतको बङ्गाल देखि पेशावर सम्म साधारण तबरमा मामूली खाना खाई गरिवहरूको सरहनु रात बिताई भारतीयहरूको गरिबी जीवनलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्नु भएको थियो । धर्मपाल जहाँ गए पनि स्थानिय जनताहरूलाई भगवान बुद्धको शिक्षाबाट प्रेरणा लिई जाँत-पाँत, छुवा-छुत र

साम्प्रदायिकताबाट मुक्त भई भौतिक र आध्यात्मिक उन्नति गर्ने सल्लाह दिन्थे ।

श्रीलंकामा पनि वहाँले ६ महिना सम्म गाउँ गाउँमा, नगर-नगरमा गई बिहलीडरूको अतीतलाई याद गराउँदै देशको भविष्य यूरोपियनहरूको अन्धानुकरणले विनष्ट हुन्दै गएको कुरालाई महशुस गराउँदै चारिका गर्नु भएका थिए, जसमा सबभन्दा पहिले भेषभूषामा नारीजगत्मा साडी लगाई धर्मपालका पूज्य माता मल्लिका हेवाबितारण (सन् १८४६-१९३६) ले क्रान्ति गर्नु भएकी थिइन् ।

बोधगया मन्दिरको विवाद, यथावत रहेता पनि अनागारिक धर्मपालले मारनाथमा पनि दृष्टि राख्नु भएको थियो । अतः वहाँले माता मल्लिकादेवीले दिनु भएको ६००/- रूपैयाँबाट सारनाथमा एउटा जग्गा किन्नु भयो, जुन जग्गामा सन् १९०४ मा वहाँले एउटा कोठा तयार गर्नु भई, त्यहीं रहनु भयो ।

यसबेला देखि सन् १९१३ सम्मको अवधिमा धर्मपाललाई हरकायं गर्न होनोलुलुका ती महिला मेरी फोस्टरले लाखौं रूपैयाँ बन्दास्वरूप पठाइसकेको थियो । विशेषतः मेरीले सन् १९०६ मा धर्मपालज्यूका पिता डोन करोलिस हेवाबितारणको निधन पछि देखि अतून रूपमा रकम पठाउने गरेकी थिइन् ।

यसैको कृतज्ञता स्वरूप मेरी फोस्टरलाई धन्यवाद दिन अनागारिक धर्मपाल सन् १९१३ मा होनोलुलु (हवाई द्वीपको राजधानी) प्रस्थान गर्नु भएको थियो । मेरी ऐलिजाबेथ फोस्टर पनि आफ्नो मागंदातापुत्र सम्बन्धन धर्मबन्धुन इ स्वागत गर्न लालायित थिए ।

वहाँ होनोलुलुबाट जापान, कोरिया, चीन, सिंगापुर, जावा हुन्दै सन् १९१४ को शुरूमा कनकता फर्कनु भयो । वहाँ कलकत्ता

पुनः भएको केही महिनापछि (सन् १९१४ मा) प्रथम विश्वयुद्ध शुरू भएको थियो । जसको कारण श्रीलंका सरकारले भारत सरकारलाई पत्र पठाई ५ वर्षको निमित्त धर्मपाललाई कलकत्तामा नजरबन्द गराई दियो, ५ वर्ष सम्म अनागारिक धर्मपाल कलकत्ता शहरबाट बाहिर जान नपाउने भयो ।

यसबाट धर्मपालको मानसिक र शारिरीक स्थितीमा केही धक्का पर्न गेता पनि यो नजरबन्दीकाल वहाँको निमित्त वरदान स्वरूप भएको मान्न सकिन्छ, यसै अवधिभित्र कलकत्ताको “धर्म राजिक विहार” तयारभई उद्घाटन समेत सम्पन्न भएको थियो ।

यस अवधिभित्र सन् १९१५ मा श्रीलंकामा बौद्ध-मुस्लिम दंगा भएको थियो । जुन दंगामा धर्मपालका भाई श्री एडमण्डलाई राज-द्रोहको मुकदमा लगाई आजीवन कारावासको सजाय दिएको थियो । एक सालभित्र जेलमा श्री एडमण्डको निधन हुन गयो ।

सन् १९२२ मा मात्र, बल्ल नजरबन्दीकाल समाप्त गरी अनागारिक धर्मपाललाई श्रीलंका जाने अनुमती दियो । वहाँ श्रीलंका पुग्दासथ दंगाको समय देखि बन्द भएको “सिंहल-बौद्ध्या” नामक पत्रिका पुनः प्रकाशन गर्नु भयो साथै अन्य विघटित कयौं संघ संस्थाहरूलाई पनि पुनस्थापित गरि दिएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालको शुरूदेखिन इङ्गलैण्डमा “ब्रिटिश महा-बोधि सोसाइटी” एउटा स्थापना गरी बुद्ध-धर्म प्रचार गर्न चाहेका थियो । अतः वहाँ सन् १९२५ को अगस्त महिनामा लण्डन पुग्नु भयो र २७ सितम्बर १९२५ को दिन “ब्रिटिश महाबोधि सोसाइटी” को स्थापना गर्नु भयो ।

इङ्गलैण्डबाट वहाँ पुनः अमेरिका प्रस्थान गर्नु भयो । अमेरिका

को शिकागो, क्यालिफोर्निया, सैन-फ्रान्सिस्को आदि ठाउँमा बृद्ध-धर्म-सम्बन्धी प्रवचन दिई सन् १९२६ को शुरुमा भारत फर्कनु भयो ।

सन् १९२६ को जून महिनादेखि अनागारिक धर्मपालले महाबोधि सोसाइटी कलकत्तामा पालि भाषाको शिक्षा दिलाउने प्रबन्ध गर्नु भयो । अध्ययन गर्नेहरूमा ५० जवानको लिष्ट भएता पनि नियमानुसार आउने सिर्फ ८ - १० जना मात्र थिए । अतः वहाँले न्यायाधीश सर आशुतोष मुकर्जीसित अनुरोध गरि कलकत्ता विश्व-विद्यालयमा पालिको अध्ययन-अध्यापन गराउने कार्य शुरु गरायो, जमको निमित्त वहाँले छात्रवृत्तिको पनि प्रबन्ध गरि दिनु भएको थियो ।

यसपछि वहाँ श्री लंका जानु भयो । जहाँ ३ वर्ष सम्म व्याधि दुःखमा रही सकेपछि मात्र बल्ज वहाँ कुशल हुनु भयो साथै हृदय रोग पनि शान्त भयो । तर पुनः केही महिनापछि वहाँको कान्छा भाइ डाक्टर चार्ल्स अलक्स हेवाविनारण ट्रेन दुषनामा परि स्वर्ग-वास हुन गयो, जसले सन् १९२६ मा मारनाथको मूलगन्ध-कुटी विहारको विषयमा पुरातत्त्व विभागभित भएको विवादलाई, पुरातत्त्व विभागका निर्देशक सर जानमार्शललाई लक्षशिला सम्म गई भेट गरि विवाद साम्य गरि दिनु भएको थियो । वहाँको निधनले धर्मपाललाई पुनः हृदयमा चोट पऱ्यो ।

तैपनि अनागारिक धर्मपालले मानसिक र शारीरिक दुःख सहन्दै सारनाथको मूलगन्धकुटी विहारको निर्माण कार्य सन् १९२७ देखि प्रारम्भ गर्दै जानु भयो । सन् १९३१ मा यसको निर्माण कार्य पूर्ण भयो । ११ - १३ नवम्बर १९३१ सम्म देगविदेशका हजारौं महानुभावहरूको उपस्थितिमा "मूलगन्धकुटी विहार"को समुद्घाटन भएको थियो ।

तर एउटा अफशोचको कुरा ! यस उद्घाटन कार्यमा यस

विहारको प्रमुख दाता मेरी ऐजिजावेय फास्तले आफो कीर्ति हेर्न पाएन, वहाँ वर्ष दिन अगाडि नै २२ दिसम्बर १९३० को दिन ८६ वर्षको उमेरमा बस लोकबाट परलोक प्रस्थान गरि सकेकी थिइन् ।

अनागारिक धर्मपालले पनि आफनो जीवनको अन्तिम इच्छा अनुरूप १३ जुलाई १९३१ को दिन रेवत महास्वविरको आचार्यत्वमा श्रामणेर हुनु भएको थियो । यसको १८ महिनापछि १६ जनवरी १९३३ को दिन वहाँ उपसम्पन्न हुनु भई “भिक्षु देवमित्र धर्मपाल” हुनु भएको थियो ।

यसको केही महिनापछि अप्रिलको दोश्रो हप्ता देखि वहाँ अत्यधिक रूपमा बिरामी हुनु भयो । वहाँले दवादारुको पनि इन्कार (अस्वीकार) गर्नु भएको थियो । २९ अप्रिलको दिन विहान वहाँले केही बोल्नु भएको थियो । जुन बोलाईमा यी वाक्य पनि थिए—

— “Let me die soon, let me be reborn twenty-five times to spread Lord Buddha's Dhamma” अर्थ

“मलाई चाँडै मर्न देउ, म बुद्धको धर्म प्रचार-प्रसार गर्ने २५ पटक जन्म लिन आउने छु ।”

यो उद्गार व्यक्त गर्नु भएको केही घण्टा पछि मध्यान्हको २ बजे आफनो निजी सचिव एवं महाबोधि सोसाइटीका आजीवन प्रधान मन्त्री ब्रम्हचारी देवप्रिय वलित्तिन्हा (मन् १९०४-१९६८) एवं भिक्षु संघ मन्मुख विश्वना बुद्ध-धर्म पुनरुद्धारक हुनु भएका अनागारिक धर्मपाल वा देवमित्र धर्मपालले बोधिसत्त्व सरहको जीवन परित्याग गर्नु भयो ।

वहाँको अन्य एक अन्तिम इच्छा अनुरूप वहाँको दाह संस्कार तथागतको पावन भूमि सारनाथमा १ मईको दिन सम्पन्न भयो र वहाँको केही भष्म (अस्थि) अहिले सम्म पनि मूलगन्धकुटी विहार को एउ सानो स्तूपमा सुरक्षित गर्दै आइरहेका छन ।

-सन्दर्भ-

- १) स्वर्गीय देशमित्र धर्मपाल — बनारसीदास षटुर्वेदी
— 'धर्मदूत', वर्ष ७, अङ्क ६
(सितम्बर १९४२)
- २) अनागारिक धर्मपाल और वीर धर्मका पुनरुद्धार
— श्री श्यामाप्रसाद प्रदीप
— 'धर्मदूत', वर्ष २९, अङ्क ७-८
(नवम्बर-दिसम्बर, १९६४)
- ३) जो न भूल सका
— भदन्त आनन्द कौशल्यायन
— हिन्दुस्तानी पब्लिकेशन्स
शाहगज, इलाहाबाद-१९४८
- ४) नेपाल स्थविरबाद गुकथं वःगु खः - लाकौल बंकुण्ठ प्रसाद
— मालती लाकौज, महाबुद्ध, कान्तिपुर
ने. स. ११०५ (त्रि. सं. २०४२)

डा. पाँल ढाल्के (सन् १८६५-१९२८)

१३. पाँल ढाल्के

यूरोपमा सबभन्दा बढी बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार भएको देश जर्मनलाई मानिन्छ। यसको खासकारण जर्मनवाट महान् विचारक वा दार्शनिक शोपनहार (Schopenhauer) पछि लगत्तै डा० ढाल्केको आगमनले बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार तीव्ररूपमा हुन गएको हो। २० औं शताब्दीको शुरुमा नै जर्मनमा बौद्ध साहित्य-द्वारा मात्र नभई बौद्ध जीवन (विनय पालन) द्वारा पनि जर्मन निवासीहरूलाई बुद्धधर्मको प्रशंसा गराउनेहरूमा डा० पाँल ढाल्के नै प्रमुख हुन आउँछ।

डा० ढाल्केको जन्म पाँलको रूपमा २५ जनवरी १८६५ को दिन पूर्वी जर्मन (प्रसिया) को "ओस्तेड रोड" नामक शहरमा भएको थियो।

वहाँको विद्यार्थी जीवन सिर्फ देखाबटीमात्र थियो, बनाइको अर्थ सिर्फ वहाँ शिक्षकहरूलाई सन्तुष्ट पार्न मात्र कक्षामा रहन्थे। त्यसपछि त वहाँ जहिले पनि आफ्नै निजी काममा लागि रहन्थे, त्यो काम हो - विभिन्न किसिमका पत्थर, सिक्का, पंक्षी, फुल र भ्या-गुताहरू संकलन गर्नु।

असोतसो गरी वहाँले १८ वर्षको उमेरमा स्कूल शिक्षा समाप्त गरी डाक्टरी शिक्षाको अध्ययन शुरू गर्नु भयो । डाक्टरी शिक्षाको अध्ययनमा त अन्य शिक्षार्थीहरू भन्दा बहाँ निकै परिश्रमी हुनु भयो ।

डाक्टरी शिक्षा समाप्त गरिसके पछि वहाँ होमोप्याथिक चिकित्सातर्फ लाग्नु भयो र थोरै समयमा नै वहाँको प्रयोगहरू (Practice) अति नै मकल भयो । अनः ३३ वर्षको उमेरमा डा० डाल्केले आफ्नो डाक्टरी कामले प्रशस्त धन - सम्पत्ति कमाउनु भयो । त्यसको उपयोग गर्नु चाहना लिई वहाँ विश्व - भ्रमण गर्नु आशयले जर्मनबाट प्रस्थान गर्नुभयो । वहाँ भारत, जापान, हवाई, अमेरिका मात्र पुगेका थिए, अकस्मात आमाको अस्वस्थताको खबर पुग्नासाथ तुरुन्त जर्मन फर्कनु भयो । त्यसवेला सम्म डा० पॉल डाल्केलाई बुद्धधर्मको विषयमा केही पनि जानकारी भएको थिएन ।

आमाको पूर्ण स्वस्थतापछि अबकाश प्राप्त गरी फेरी डा० पॉल डाल्केले भ्रमणको निमित्त शुभारम्भ गर्नुभयो । यस पटकको यात्रामा वहाँ श्रीलंकामा पनि पुग्नुभयो । श्रीलंकामा वहाँको सत्सङ्ग बौद्ध भिक्षुहरूसँग हुन गएको कारणले वहाँले बुद्ध र बौद्ध साहित्य सम्बन्धी पश्वन ज्ञानआर्जन गर्नुभयो । विशेषतः वहाँले विद्योदय परिवेगका प्रधानाचार्य हिक्कडुबे सुमङ्गल महानायक महास्थविरमित बुद्धधर्मको शिक्षा हासिल गर्नुभएको बियो । त्यस्तै बनाने धर्मानन्द नायक थेर भित पनि पालि - साहित्यको शिक्षा हासिल गर्नुभएको बियो । वहाँले स्थविरवाद बुद्धधर्ममा बति दिल चम्पी राख्नु भयो कि वहाँ बौद्ध उपासकमात्र नभई बौद्ध भिक्षु नै बन्ने चाहना गर्नुभयो, तर स्वास्थ्यको कारणले गर्दा प्रवर्जित (भिक्षु) हुने इच्छा पूर्ण हुन सकेन । नत्र जर्मनको पहिलो भिक्षु आनातिसोक (सन् १८७८-१९५७) नभइकन वहाँनै हुने थियो ।

वहाँले बर्माभा पनि भ्रमण गर्नु भएको थियो । त्यहाँ पनि वहाँको आफ्नो अध्ययन जारी थियो । वहाँले बुद्ध र बौद्ध साहित्य सम्बन्धी जति पनि ज्ञान हासिल गर्नु भएको थियो, आफ्नो स्वतन्त्र अध्ययन तथा मनन गरी त्यसमा आफ्नो मौलिक छाप लगाई दर्जनौं ग्रन्थहरू लेख्नु भयो । जर्मनभाषामा लेखिएका वहाँका ती अनेकौं ग्रन्थहरूको अंग्रेजी अनुवाद भिक्षु जीलाचार (सन् १८७१-१९५१) ले गर्नु भएको थियो ।

पाँच ढालकेले ग्रन्थहरूमात्र लेख्नुभएन, अनेकौं पत्र-पत्रिका-हरूको पनि प्रकाशन गर्नु भएको थियो । वहाँले पाँच बौद्ध साहित्यको अध्ययनार्थ आठ पटक सम्म श्रीलंकाको यात्रा गर्नु भएको थियो ।

अन्तमा, श्रीलंकाबाट फर्कनु भइ वहाँले सन् १९२४ मा बर्लिनको "फोन्हाउ" (F. onhau) भन्ने स्थानमा एक बौद्ध गृह (Buddhistisches House) को निर्माण गर्नु भयो । तान गृहको मूल-द्वारदेखि लिएर सिँढी समेत अठ तल्ले र बाह्र तल्ले गरी आर्यअष्टांगिकमार्ग र प्रतीत्यसमुत्पाद (द्वन्द्वमार्ग = कायकरण सिद्धान्तको १२ अङ्ग) को अर्थमा बनाउनु भएको थियो ।

बौद्ध - गृहको मूलद्वार साँची (भोगाल प्रान्त, भारत) को कलात्मक पाषाणद्वारको एक सानो नमूनाको रूपमा नै थियो । त्यसबौद्ध गृहमा रहनको साथै ध्यान गर्नको निमित्त पनि १६, १७ वटा स-मामा कोठाहरूको पनि प्रबन्ध थियो । जसको बीचमा एउटा हल (Hall) विहारको रूपमा थियो, जहाँ महिनाको दुई पटक जर्मन निवासीहरू बुद्ध धर्मको बारेमा छलफल गर्दथे ।

देश विदेशबाट आएका बौद्धहरूको निमित्त यस गृह अतिथि-गृह वा धर्मशालाको रूपमा पनि उपयोग हुँदै आएको थियो । उदाहरणको रूपमा सन् १९३२ मा भदन्त आनन्द कोसल्यायन धर्म

प्रचाराथं इङ्ग्लैण्ड ज नु भएको वेला केही समयको निमित्त जर्मनको पनि धर्मण गनुं भएको थियो । जर्मनमा बहाले त्यस बौद्ध गृहमा एक बर्षाबास (मन् १९३३) वित्त उनु भएको थियो । भदन्त आनन्द कौबल्यायनको जर्मन आगमन डा० ढाल्केको निधनको ५ वर्षपछि भएको थियो । बहाँको आतिथ्य पूर्ण रूपमा ढाल्के परिवार (माता सहित डा० ढाल्केका तीन जना बहिनीहरू) ले नै गनुं भएको थियो ।

यस्तै भिक्षु राहुल साँकृत्यायन पनि इङ्ग्लैण्डमा केही महिना रहनु भएपछि पेरिस (फ्रान्स) जानुभएको थियो । पेरिसबाट बर्लिन पुगी त्यही फ्रीनहाउको "बौद्ध गृह" मा सन् १९३२ को डिसेम्बर महिनामा २ हप्ता ढाल्के परिवारको सम्मानित अतिथिको रूपमा रहनु भएको थियो । त्यसवेला त्यस "बौद्ध गृह" मा एक अन्य जापानी भिक्षु गिन बौद्धर्म र संस्कृत साहित्य अध्ययनको निमित्त आइरहनु भएको थियो, जसको नाम "जुञ्जी सकाकीबारा" थियो । जो पछि राहुल साँकृत्यायनको एक घनिष्ठ मित्र बन्न पुगेको थियो ।

डा० पॉल ढाल्केले बनाउनु भएको त्यस बौद्ध गृह वा बौद्ध-बिहारलाई पश्चिम (यूरोप) को निमित्त एक प्रमुख बौद्ध शिक्षणा-लयको रूप दिने डा० ढाल्केको चाहना थियो, अतः आफ्नो डाक्टरो कामबाट राप्त सबै रकम त्यस "बौद्ध गृह"को निमित्त खर्च गनुं-हुन्थ्यो ।

बहाले उत्तरी सागर (डेनमार्क र इङ्ग्लैण्डको बिचमा) को एउटा द्वीपमा पनि एउटा गृह निर्माण गनुं भएको थियो । त्यसलाई पनि "बौद्ध-गृह"को रूपमा ल्याउने बहाँको चाहना पूर्ण हुन नपा-उंदै २९ फ बरी १९२८ का दिन बहाँले सदाको निमित्त श्वास-प्रश्वासको क्रमलाई त्याग्नु भएको थियो ।

बहाँको अनेकौं ग्रन्थहरूमा "बौद्ध प्रबन्ध संग्रह", "बौद्ध

धर्म र विज्ञान" एवं "बौद्ध धर्म र मानवताको मानसिक जीवनशा-
 त्यसको स्थान" नामक ग्रन्थ वहाँको अन्तिम र अद्भूत ग्रन्थ मानि-
 एको छ ।

त्यसै दीर्घनिकाय, मज्झिमनिकाय, धम्मपद, जातक, सुत्त-
 पिटकको मारांश र बुद्धजीवनी आदिको पनि अनुवाद गरी जर्मनी-
 हरूको बौद्धिक क्षेत्रमा पनि हलचल ल्याइदिनु भएको थियो ।

यसप्रकार डा० पाल ढाल्के चिन्तन र मननमा शोषनहार र
 कार्यक्षेत्रमा जर्मनको अनागारिक धर्मपाल हुनुहुन्छ ।

सन्दर्भ

- १) विश्वव्यु बुद्धधर्म (भाग - ४) — भिक्षु सुदर्शन
 — चन्द्रबीरसिंह कसाकार, बु. सं. २५१८
- २) जो न भूल सका — भदन्त आनन्द कौशल्यायन
 — हिन्दुस्तानी पब्लिकेशन्स, शाहगज,
 इलाहाबाद, सन् १९४८
- ३) मेरी यूरोप यात्रा — राहुल साँकृत्यायन
 — किताब महल, इलाहाबाद
 सन् १९४५ (द्वितीय संस्करण)
 आनन्द भूमि — वर्ष १८, अंक ११

१४. लु० धर्मानन्द महास्थविर

नेपालमा बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान गर्नमा जति योगदान कुशीनगर-स्थित ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) को छ, त्यति नै योगदान भारतमा बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान गर्नमा श्री लकाका एक नायकपाद लु. धर्मानन्द महास्थविरको रहेको छ ।

वहाँको जन्म १३ सेप्टेम्बर १८६९ को दिन श्रीलङ्काको 'लुणु-पोकुने' नामक एक गाउँमा भएको हो । वहाँको प्रारम्भिक शिक्षा इशाई स्कूलमा भएको थियो । सौभाग्यको कुरा हो, अनागारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३) जस्तै वहाँ पनि ईसाई मतमा रहनु भएन ।

त्यसवेला श्रीलङ्कामा मोहित्त्वत्ते गुणानन्द' नामका एक विद्वान भिक्षु थिए । वहाँबाट एक दिन बुद्धको धर्म सेनापति सारिपुत्र महास्थविरको प्रवज्या बारेमा उपदेश दिनु भएको थियो । जुन उपदेश सुनी लु० धर्मानन्द हुने त्यस बालकले जसरी भए पनि माता पिताको अनुमति लिइ प्रव्रजित हुने विचार गरे ।

वहाँको इच्छानुसार वहाँलाई मावड गुणरत्न महास्थविरले प्रव्रज्या गर्नु भयो र वहाँलाई नयाँ नाम " लुणुपोकुने रत्नपाल" राख्नु भयो ।

(१९८)

प्रब्रजित भएपछि वहाँको शिक्षा त्यहि विद्यालङ्कार परिवेगमा भयो, जहाँको वहाँ भाबी प्रिन्सिपल (प्रधानाचार्य) थिए। वहाँको शिक्षा धर्मकीर्ति श्री धर्मारामबाट भएको थियो। लु० रतनपाललाई धामकीर्ति श्री धर्मारामका गुरु रतमलाने धम्मालोक महास्थविरले फेरी प्रब्रज्या दिई आफ्नो तर्फबाट 'लु० धम्मानन्द' नाम राख्नु भयो।

यही रतमलाने धम्मालोक महास्थविर नै विद्यालङ्कार परिवेगका सस्थापक थिए। त्यस परिवेग सन् १८७५ मा स्थापना गरेको थियो। यस परिवेगले सन् १९५९ मा विश्वविद्यालयको रूप लियो, जसको उद्घाटन १७ जून १९५९ को दिन भारतका तत्कालिन राष्ट्रपति डा० राजेन्द्र प्रसादले गर्नुभएको थियो।

सन् १९१८ मा धर्मकीर्ति श्री धर्मारामको देहावसान भएको कारणले त्यही वर्ष देखि नै लु० धर्मानन्द नै विद्यालङ्कार परिवेगका प्रिन्सिपल हुनु भयो। त्यसको ठिक १० वर्ष पछि, १० फरवरी १९२८ का दिन 'भदन्त आनन्द कौगल्यायन' नै वहाँको हातबाट प्रब्रजित हुने पहिलो भारतीय व्यक्ति थियो।

वास्तवमा सबभन्दा पहिले लु. धम्मानन्दको स्नेह तथा आश्रय पाउने भारतीय व्यक्ति 'रामोदर साधु' थिए। रामोदर साधु संस्कृत प्रोफेसरको रूपमा १६ मे १९२७ को दिन श्रीलङ्का पुग्नु भएको थियो त ५ जनवरी १९२८ को दिन रामोदर साधुको निम्तोबाट भदन्त आनन्द कौगल्यायन हुने 'विश्वनाथ साधु' पनि श्रीलङ्का पुग्नु भएको थियो।

रामोदर साधुले श्रीलङ्कामा डेढ वर्ष रही सारा त्रिपिटक अध्ययन गर्नु भयो र वहाँले ३ सेप्टेम्बर १९२८ को दिन "त्रिपिटकाघाय" उपाधि प्राप्त गर्नु भयो। बौद्ध ग्रन्थको उद्धार गर्न वहाँ तिब्बत जाने लक्ष्यमा थिए। त्यसकारण वहाँले पछि मात्र प्रब्रजित हुन बिचार गरे। १ दिसम्बर १९२८ को दिन वहाँले तिब्बतको निमित्त श्री—

लङ्काबाट भारत आउनु भयो । नेपालको बाटो गरी वहाँ तिब्बत पुग्नु भई "सवा वर्ष" बिताउनु भयो । तिब्बतबाट फर्कन्दा वहाँले त्यहाँको त्रिपिटकको रूपमा मानिएको कजूर तँजूरका साथ अनेकौं ग्रन्थ, चित्रपटहरू ल्याएका थिए । वहाँ २० जून १९३० को दिन श्रीलङ्का पुग्नु भयो र २२ जूनको दिन गुरुवर लु. घर्मानन्दको हातबाट प्रब्रजित हुनु भयो । नाम वहाँले नै रामोदरको — राहुल, साधुको — सांकृत्यायन चुन्नुभयो । २० जुलाई १९३० को दिन उपसम्पन्न भई वहाँ "भिक्षु राहुल सांकृत्यायन" हुनु भयो ।

वहाँहरू पछि भिक्षुत्रयीका तेश्रो प्रतिभाशाली व्यक्ति हुनुहुन्छ - भिक्षु जगदीश काश्यप ।

वहाँको जन्म सन् १९०८ मा बिहार प्रान्तको राँचीमा भएको थियो । वहाँले माता - पिताको तर्फबाट पाएको नाम हो - जगदीश नारायण । जगदीश नारायणले मेट्रिक सम्मको शिक्षा राँचीमा नै प्राप्त गरेको थियो । राँचीको पढाइ समाप्त गरि वहाँ पटना आउनु भयो र त्यहाँ बी० ए० उत्तिर्ण गर्नु भयो । पटनाको शिक्षा पछि वहाँ बाराणसीको काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा आई सन् १९३१ मा दर्शन शास्त्रमा एम० ए० गर्नु भयो । त्यसपछि वहाँ वैद्यनाथधामको गुरु कुलमा जानु भयो, वहाँ गुरु कुलको प्रिन्सिपल हुनु भयो । जगदीश नारायणले गुरु कुलमा रहि हिन्दू-धर्मको अध्ययन तीव्र गर्दै लगे । अध्यापन कार्यको साथसाथै वहाँले संस्कृतमा पनि एम० ए० गर्नु भयो ।

एक दिनको कुरा हो, गुरुकुलकै एक ब्राह्मण शिक्षकले एउटा कुकुरलाई सम्बोधन गर्दै बोलाएको थियो-आउनुस् ! पण्डित कुकुरजी आउनुस् !

यो सबज तबस ब्राह्मण शिक्षकले प्रधानाचार्य जगदीश नारायणको अगाडि बोलेको थियो । यसबाट वहाँको मनमा बडो ठेस

लु० धर्मानन्द महास्थविर
(सन् १८६६ - १९४५)

लाग्यो । किनकि समाज सुधारको दृष्टिकोणबाट आय समाजबाट प्रभावित भई स्वारना गरेको त्यस गुरु कुल थियो । त्यहाँ जुनसुकै शिक्षित बगत्तिले पनि समानताको आधारमा "पण्डित" भनी एक आपसमा सम्बोधन गर्दथे— यो कुरा त्यस ब्राह्मण शिक्षकलाई चित्त नबुकेको रहेछ ।

अब जगदीश नारायणलाई पनि गुरु कुल हो हिन्दू शिक्षाबाट चित्तबुकेन । वहाँलाई अनायास बुद्धको त्यस वचनलाई बाट दिलायो, जुन वचन "बसल सूत्र" अर्न्तगत पर्दछ—त्यो वचन हो— "न जच्चा बसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो" अर्थ—जन्मले न चण्डाल हुन्छ न ब्राह्मण नै ।

जातिवादको बिरुद्ध चलेको धर्म मिर्कै बुद्ध धर्म मात्रै छ भने जसो वहाँलाई लाग्यो तसर्थ वहाँले बुद्ध धर्मको अध्ययन गर्ने ित्र इच्छा प्रकट गरी संस्कृतबाट एक पत्र विद्यालङ्कार परिवेगका प्रधान-चार्यलाई पठाउनु भयो । काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा पढिरहेको वेला विद्यालङ्कार परिवेगको परिचयको साथै ठेगाना वहाँलाई राम्ररी याद भियो ।

वहाँको पत्र विद्यालङ्कार परिवेगमा त्यस दिन पुगेको थियो, जुन दिन भारतकै दुईजना विद्वान भिक्षु (राहुल साँकृत्यायन र आनन्द कौशल्यायन) लण्डनमा धर्म प्रचार गर्नको निमित्त बन्दरगाहमा जान कारमा बसिसकेको थियो । त्यसवेला प्रधानाचार्य लु० धम्मनन्दले त्यो पत्र आनन्द कौशल्यायनलाई देखाउनु भयो । वहाँले तत्कालै छोटो प्रत्युत्तर पनि लेखनु भयो कि हामी दुईजना भारतीय भिक्षु लण्डन जाँदैछौं । त्यहाँ पुगेपछि पत्रव्यवहार गर्नेछौं । त्यो दिन थियो - ५ जुलाई १९३२ ।

आफ्नो पत्रको जवाफ एक भारतीय भिक्षुबाट नै प्राप्त भएको

कारणले जगदीश नारायण बेहद खुशी हुनु भयो । उहाँले आफ्नो विज्ञान पत्र व्यवहारद्वारा बढाउँदै लगे ।

यसै बीच भिक्षु राहुल मांकृत्यायन यूरोप-यात्रा पूरा गर्नु भई श्रीलंकाबाट ३० जनवरी १९३३ को दिन भारत आउनु भयो । वहाँ पटनामा आउनु भई पुरातत्त्व तथा इतिहास विशेषज्ञ काशी प्रसाद जायसवाल कहाँ रहनु भएको थियो । वहाँ आउनु भएको बाह्य पाठनासाथ जगदीश नारायण वहाँलाई भेट्न जानु भयो र बुद्ध धर्म सम्बन्धी अनेक कुराको ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो । यसबाट पनि सन्तुष्ट नभएर वहाँ स्वयं सन् १९३४ मा श्रीलंका पुग्नुभयो ।

श्रीलंकाको विद्यालङ्कार परिवेणका प्रिन्सिपल लु० धर्मानन्द महास्वविर कै हातबाट सन् १९३४ मा वहाँ प्रजित हुनु भयो । नाम वहाँको जगदीश काश्यप रहन गयो ।

भिक्षु जगदीश काश्यप पछि गुरुवर लु० धर्मानन्दको शिष्य हुने मौका श्री बंधनाथ मिश्रले पाए, वहाँ पछि आएर हिन्दीका प्रसिद्ध जनवादी कवि हुन गए ।

वहाँको जन्म भारतको बिहार प्रान्तको दरभङ्गामा सन् १९११ को जून महिनामा भएको हो । वहाँको प्रारम्भिक शिक्षा मस्कृत पाठशालामा भएको थियो । पछि फेरि संस्कृत वाङ्मय कै लागि चार वर्ष काशीमा र एक वर्ष कलकत्तामा अध्ययन गर्नु भयो । वहाँ "साहित्य शास्त्राचार्य" सम्मन पनि हुनु भयो ।

वहाँ बाल्यकालदेखि नै जातपातको बास्ता गर्दैनथे त्यसैले होला - वहल्ले बुद्ध-धर्ममा दिलचस्पी लिनु भएको । दिनचस्पी मात्र होइन, बौद्ध-साहित्यको अध्ययन गर्न वहाँ पनि श्रीलङ्का जानु भयो - १९३६ मा । त्यही सालमा वहाँले पनि विद्यालङ्कार

परिवेगबाट लु० धर्मानन्दको तर्फबाट 'नागार्जुन' नाम ग्रहण गरी प्रब्रजित हुनु भयो। सन् १९३८ मा वहाँ श्रीलङ्काबाट भारत आउनु भयो। यही सालमा विहार सरकारको तर्फबाट तिब्बतमा बौद्ध-ग्रन्थको अनुसन्धान गर्न राहुल साँकृत्यायन चौथो पटक ल्हासा जाँदै थिए। यसपटक अनुसन्धान कार्यकर्ताहरूको एक टोली नै थिए- जुन टोलीमा भिक्षु नागार्जुन पनि थिए।

नागार्जुन जस्तै सुमन वात्स्यायन पनि भारतका विद्वान भिक्षु थिए। वहाँ पनि विद्यालङ्कार परिवेगका प्रधानाचार्य लु० धर्मानन्द महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रब्रजित भई वहाँकै छत्रछायाँमा रही पालि - साहित्य अध्ययन गर्नु भएको थियो।

अध्ययन पश्चात वहाँ सारनाथमा आई बुद्ध-धर्म प्रचाराय विशेष टेवाको रूपमा "धर्म-दूत" मासिक पत्रिका, जुन बु० सं० २४७९ (ई० सं० १९३५), वैशाख पूर्णिमा देखि "महाबोधि-सभा" बाट प्रकाशित हुन्दै आएको थियो, त्यसको सम्पादक हुनु भई "धर्म-दूत" को सेवा गर्नु भएको थियो।

वहाँ सन् १९४१ - ४२ दुई वर्ष (वर्ष - ६, अंक १, - वर्ष ७, अंक - ४) सम्म "धर्मदूत" को सम्पादक हुनु भएको थियो।

भिक्षु सुमन वात्स्यायनले आफ्नो प्रब्रजित कालमा, नेपालमा राणा शासनले नेपाल भाषा र साहित्यलाई दमन गरिरहेको बेला, नेपाल भाषा प्रेमीपाठकहरूलाई हितार्थ २ वटा किताब लेख्नु भई भिक्षु महा प्रज्ञा, कालिम्पोङ्गबाट अनुवाद गर्न लगाएको थियो। ती किताबहरू "महाबोधि सभा, सारनाथ" बाट महाबोधि सभा - नेवारी ग्रन्थमाला पुष्प १ र २ को रूपमा प्रकाशित भएको थियो। ती किताबहरूमा पहिलो "पूजा - विधि" - बु० सं० २४८५, वैशाख पूर्णिमाको दिन र दोश्रो "जील वो मंत्री भावना" बु० सं० २४८५ आषाढ पूर्णिमाको दिन प्रकाशित भएको थियो।

विद्यालङ्कार परिवेणका प्रधानाचार्यं लुण्णोकुने धम्मानन्द महास्थविरलाई याद गर्नेहरूमा केही नेपाली भिक्षुहरू पनि थिए । जस्मा भिक्षु अनिरुद्ध र भिक्षु महानाम प्रमुख थिए ।

भिक्षु अनिरुद्ध :-

भिक्षु हुनु एक वर्ष अगाडि सन् १९२९ मा रामोदर साधु निम्नत यात्रा गर्न शिवरात्रीको समयमा नेपाल आई बौद्ध साथ र किन्दोलमा गरी एक महीना गुप्तवास (अज्ञातवास) को रूपमा रहनु भएको थियो ।

त्यसबेला भिक्षु धम्मालोक हुने दशरत्न साहु घरबार देखि रक्त भई आफ्नो जेठो छोरा गजरत्नलाई साथ लिई सन् १९२४ तिर देखि स्ववम्भूको अगाडि किन्दोल विहारमा रहन जानु भएको थियो । त्यहाँ बहाँको काम अष्ट सहश्रिका, प्रज्ञा पारमिता आदि पाठ गर्नुका साथै 'न्यूनव्रत' मा पनि रहने गर्दथे ।

यहि किन्दोल विहारमा पहिलो पटक साहु दशरत्नको रामोदर स्वामीसंग भेट हुन गएको थियो । वहाँले रामोदर स्वामीको ह्लासा जने लक्ष्मी खुत्तन जानकारी प्राप्त भएपछि आफूले सकेसम्मको रामोदर साधुलाई महयोग दिएका थिए । बौद्धमा रहन असजिलो, अमिहदा भएकोले रामोदर साधुलाई किन्दोल कै एक गुप्त स्थानमा राख्नु भएको थियो । दिनको सिर्फ दुई पटक विहार र बेलुका नाना पुन्साउन गजरत्न जान्थे । यसरी रामोदर साधु १५-२० दिन जति एक घरमा गुप्त रूपमा पनि रहे । त्यतिको बीचमा नै गजरत्न (पछि अनिरुद्ध) लाई श्री लक्ष्मीमा पढन जान जे जति सत्लाह दिनु पर्ने हो रामोदर साधुले दिई सकेका थिए ।

काठमाण्डौमा बसिरहन असजिलो भएको कारणले दशरत्न साहुले बहाँलाई 'हेलम्बू' सम्म छोडेर आउनु भएको थियो ।

केही महिनापछि बाबु र छोरा दुबै व्यापारको निमित्त कलकता जानु भयो र गजरत्नलाई कलकतामा आफ्नो मामा कहाँ छाडी दशरत साहू मात्रै आसाममा जानु भयो ।

वहाँ आसामबाट फर्कनु भएपछि केही दिन मात्र रही गजरत्नलाई श्रीलङ्का जान आवश्यक बाटो खर्च दिई नेपालमा आउनु भयो । नेपालमा वहाँ सिक्किम विरामी हुनुभयो ।

उता कलकतामा श्रीलङ्काका शरणकर नामक एक भिक्षु सित गजरत्नको सम्पर्क हुन गएको थियो । वहाँका साथै गजरत्न श्रीलङ्का जानु भयो । वहाँको बिहारमा ६-७ महीना बिति रही श्रीलङ्काको भाषा सिक्नु भयो ।

एक दिन भदन्त आनन्द कौशल्यायन भिक्षु शरणङ्करको बिहारमा धर्मोपदेश दिन आउनु हुँदा, वहाँले गजरत्नलाई देखी सोधपुछ गरि हाले । गजरत्नको बारेमा रामोदर साधुले भदन्त आनन्द कौशल्यायनलाई धेरै पत्र पठाई सकेका थिए । त्यसकारण त्यस दिन गजरत्नलाई देखासाथ वहाँले आफू रहने स्थान बिद्यालङ्कार परिवेणमा लगे हाले ।

यसरी गजरत्न बिद्यालङ्कार परिवेणमा पुगनुभयो । वहाँ पुगेको केही दिनपछि गुरुवर धम्मनन्दले वहाँलाई श्रामणेर दीक्षा दिनु भयो र नाम वहाँको "अनिरुद्ध" राख्नु भयो । यो भन् १९२९ को कुरा हो ।

भिक्षु महानाम :-

भिक्षु अनिरुद्ध श्रीलङ्का जामु भएको ठण्डै एक वर्ष पछि वहाँले आफ्नो भाई त्रिरत्नलाई पनि आफ्नै बाटोमा लगाउन पाए वेग

(१२५)

होना भन्ने आशाले पिता दशरत्नलाई निकै पत्र पठाएको रहेछ । साहु दशरत्नलाई पनि त्यस्तै लागेको कारणले बर्हाले त्रिरत्नको साथै मोहन रत्न भने एक अन्य केटोलाई पनि साथै लिएर सन् १९३० मा श्रीलङ्का पुग्नु भयो । बर्हाहरू तिनै जनालाई जहाजमा काम गर्न एक सज्जन व्यक्तिले कलकत्ता देखि बिद्यालङ्कार परिवेण (श्रीलङ्का) सम्म बढी सुविस्तासाथ पुऱ्याएका थिए । श्रीलङ्कामा करिव एक महिना जति घुम-फिर गरिसकेपछि त्रिरत्न र मोहन रत्न दुबै अनिरुद्ध भन्तेलाई जिम्मा दिई साहु दशरत्न कलकत्ता फर्कनु भयो ।

पछि आएर, यी दुई मध्ये भिक्षु अनिरुद्धको भाइ नेपालमा फर्कनु भयो र मोहन रत्न मात्रै सन् १९३० को दिसम्बर महिनामा बिद्यालङ्कारकै नायहराद धर्मानन्दको हातबाट "महानाम" नामबाट प्ररजित हुनु भयो । बर्हाँ ३ वर्ष जति बिद्यालङ्कारमा रहि फेरि अध्ययनको निम्ति "मातर" मा जानु भयो ।

स्मरणिय छ, पछि भिक्षु धम्मालोक हुने दशरत्न साहु श्रीलङ्का बाट फर्कन लागेको बेला सिर्फ पूजा गर्नको लागि भए पनि नेपालमा दुर्लभ चीज भएको कारणले अष्ट परिष्कार एक जोर मागी ल्याएका थिए । ती अष्ट परिष्कार भेट दिनु भएका व्यक्ति पनि बर्हाँ पूज्य नायक गुरु धर्मानन्द महास्थविरज्यू नै हुनुहुन्छ ।

यसरी आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धकाल (सन् १९२७) देखि भारत तथा नेपालका अनेक व्यक्तिहरूलाई बौद्ध साहित्य अध्ययन, अध्यापन गराउने मौका दिई सबैको कृपा पात्र बनी, बाल - बृद्ध, साक्षर - निरक्षर सबैको लागि समान भाव राख्नु हुने बर्हाँ लु० धम्मनन्द महास्थविर सन् १९४५ मा यो ससारलाई छोडेर जानु भयो ।

बर्हाँको विद्वताको बारेमा भदन्त आनन्द कौशल्यायन भन्नुहुन्छ-
 'दे अपने समयके प लि भाषा और व्याकरण के असामान्य पण्डित

थे । उन्हें संस्कृतका भी अच्छा ज्ञान था । अनेक ग्रन्थोंका उन्होंने सम्पादन किया है और "मोगल्लायन पालि व्याकरण" परम्परा का तो एक प्रकार से उद्धार ही । जिस समय भी कोई विद्यार्थी पास न होता वह तुरन्त अपने अन्दर के कमरे में खुली हुई किताबों के बीच जा बैठते ।

वें सिंहल के वडे ही लोकप्रिय उपदेशक थे । किस समय क्या बात करनी चाहिए - इस गुण में तो कोई उनका मुकाबला कर ही न सकता था । "

वहाँको कोमल हृदयताको बारेमा महापण्डित राहुल साँकू-
त्यायन भन्नु हुन्छ - "सत्याग्रह की खबर सुनकर मैंने लङ्कासे भारत आनेके बारे मे आज्ञाँ माँगी तो वह फूट-फूट कर रो पडे । जब तिब्बतके लिये लङ्का से प्रस्थान करने लगा, तो उनकी आँखोंमें छल छल आँसु बहने लगे थे । कितना वात्सल्य श्री धम्मामन्द महास्वविर नायरुपादका मेरे ऊपरथा । "

सन्दर्भ

- १) जो न भूल सका - भदन्त आनन्द कौशल्यायन
- हिन्दुस्तानी पब्लिकेशन, इलाहाबाद १९४८
- २) श्री लङ्का - भदन्त आनन्द कौशल्यायन
- राजपाल एण्ड मन्स, दिल्ली - १९८१
- ३) बौद्ध विभूतियाँ - भिक्षु धर्म रक्षित
- मनोरन्जन पुस्तकालय, बनारस - १९५६

(१२७)

४) राहुन सांकृत्यायन - भदन्त आनन्द कौशल्यायन
- विपुल पब्लिसिङ्ग, दिल्ली - १९७९

५) नागाजुन - डा० प्रभाकर माधवे
- राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली - १९८२

६) महाशीन यात्रा - भिक्षु धम्मालोक स्वविर
- धर्मोदय सभा, कालिम्पोङ्ग - १९५०

७) त्रिनका मै कृतज्ञ - राहुल सांकृत्यायन
- कितान महल, इलाहाबाद - १९५७

(‘धर्मकीर्ति’, वर्ष - ७, अंक १२२)

Dhamma.Digital

- परिशिष्ट -

दीपंकर विहारको विषयमा

यस पुस्तकमा पहिलो जीवनको रूपमा प्रस्तुत भएको 'दीपंकर श्री ज्ञान' को संक्षिप्त जीवनी भक्तपुरको क्वाठण्डौ टोल देवमनी स्थित प्रसिद्ध दीपंकर विहारको विषयलाई केन्द्रित गरि लेखिएको हुँ ।

यस विहारलाई बुद्ध-धर्मको पतनको युग (१३ औं - १९ औं शताब्दी - ७०० वर्ष सम्म) पछि आधुनिक युगमा आएर 'दीपंकर श्री ज्ञान' को स्मृति स्वरूप बनाइराखेकोमा अज्ञानतावश भ्रम उत्पन्न हुन गई 'आदिबुद्ध दीपंकर तथागत' को स्मृति स्वरूप बनेको सम्झी वहाँको स्मृतिमा आज सम्म पूजा - सत्कार गर्दै आइरहेको देखिन्छ ।

मेरो यस विचार धाराको पुष्ट्यार्थ यी विभिन्न प्रमाण (तर्क) हरूबाट स्पष्ट हुन आउन्छ-

- १) यस विहारको नाम 'दीपंकर विहार' राखिएको छ ।
- २) यस विहारमाथि राखिएका अष्ट मिद्धा (सरहपा, शबरपा, लुइपा, दारिकपा, बज्रघण्टापा, जालघरपा, कण्ठपा, शान्तिपा)

(१२९)

हरूको प्रतिमा आदि बुद्ध दीपंकर तथागतसित सम्बन्धित महा-
पुरुषहरू होइनन्, वहाँहरू त दीपंकर श्री ज्ञानसित सम्बन्धित
महापुरुषहरू हुन् ।

- ३) यहाँका बुद्धा-पाकाहरू दीपंकर ल्हासाबाट आउनु भएको कुरा-
लाई सहर्ष स्वीकार गर्दै (मान्दै) आएका छन्, कुरा साँचो हो
तर उल्टो हुन गयो । दीपंकर (श्री ज्ञान-बिबिदिए) ल्हासा-
बाट आउनु भएको होइन, नेपालको वाटोगरि ल्हासा जानु
भएका थिए । नेवारहरूको शब्दमा 'वह्य - बःह्य' तुरन्तै फरक
हुनसक्ने शब्द हुन् ।
- ४) 'दीपंकर विहार' - बज्राचार्यहरूको बिबमा अबस्थित छ । स्मर-
णीय छ - 'दीपंकर' -महान बज्र्यानी आचार्य थिए साथै अष्ट
सिद्धाहरू पनि बज्र्यानी युग (सन् ८००-१२००) का धुरन्धर
बज्राचार्यहरू थिए । वहाँहरूले नै बज्र्यानलाई वेजोड रूपमा
प्रचार-प्रसार गरेका थिए ।
- ५) श्री सम्यक रत्न बज्राचार्य (हाल भिक्षु सम्यक ज्योति) ज्यूले
लेख्नु भएको " स्वप दे वहाबद्दीया सक्षिप्त परिचय " मा
ने० सं० ९८ सालमा दीपंकरको निमित्त जग्गा-जमिन राखिए-
को कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ । त्यो साल ने० सं० ९८ को
रूपमा नभई वि० सं० १०९८ को रूपमा लेखिएको हुनु पर्छ ।
जस्तो आजकल प्रायः हामीहरू पनि २०४९ लाई ४९ मात्र र
१९९२ लाई ९२ मात्र पनि लेख्ने गर्दछौं । वि० सं० १०९८
हुन्दाखेरि सन् १०४१ हुन आउन्छ । सन् १०४१ ती साल
थियो, जुन साल भर नेपाल नरेशको अनुरोधमा दीपंकर श्री
ज्ञान नेपाल प्रवास गर्नु भएको थियो ।
- ६) दीपंकर श्रीज्ञान भारतबाट नेपाल हुन्दै तिब्बतमा बुद्ध-धर्म पुन-
रुद्धार गर्न जानु भएको थियो, अतः वहाँको प्रसिद्धि तिब्बत

लगायत लदाख, सिक्किम, भूटान आदि ठाउँहरूमा पनि सुवि-
 क्षपात थियो । वहाँको स्मृति स्वरूप बनिएको यस दीपकर
 विहारमा ती देशका लामा एवं बासिन्दाहरू दीपकर श्री ज्ञानको
 मूर्ति दर्शन गर्न वर्षेनि अतूत रूपमा आउने कुरा सबैलाई अवगत
 भएकै कुरा हो ।

यी विभिन्न तर्क (प्रमाण) हरूको अलावा यो पनि स्मर-
 णीय छ कि जसरी हामीलाई 'दीपकर' नामबाट आदिबुद्ध
 दीपकर तथागतको स्मरण हुन आउन्छ, त्यहि स्मरण स्वरूप नै
 नालन्दाका अचार्य बोधिभद्रले पनि राजकुमार चन्द्रगर्भलाई
 श्रामणेर गर्नु भएको बेला 'दीपकर' नाम राख्नु भएको थियो ।
 'श्री ज्ञान' जोडनुको मतलब श्रामणेर पछि पंडित हुने आशयले
 राखिएको थियो । यसरी राजकुमार चन्द्रगर्भको नाम 'दीपकर
 श्रीज्ञान' हुन गएको थियो ।

यसरी 'दीपकर श्रीज्ञान' को स्मृति स्वरूप बनिएको त्यस
 दीपकर विहार २० सौं शताब्दी (वर्तमान युग) मा आएर सिर्फ
 दीपकर (तथागत) नामले भ्रम उत्पन्न हुन गई अर्थको अनर्थ
 हुन्दै आइरहे हो छ ।

अन्य एक अज्ञानता एव हास्यास्पद कुरा ! भक्तपुरमा वर्षको
 दुई पल्ट श्रावण कृष्ण पक्ष त्रयोदशी र माघे सक्रान्ति (पञ्च-
 दान) को दिन मूज दीपकर लगायत अन्य ४ ठाउँहरू (जौरवही,
 चतुर्ग्रह विहार, थ्यूवही, र कुटुवही) मा अवस्थित दीपकर का
 मूर्तिहरू बाहिर प्रदर्शन हुने गर्दछन् ।

त्यसबेला ५ जनाको क्रमलाई देखि यहाँका प्रायः जसो
 हिन्दू एव अठ्ठ बौद्धहरू समेत तिनौहरूलाई पाँच पाण्डव
 (युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, नहकुल र सहदेव) को रूपमा

सम्झी पूजा गर्ने गर्दछन् । को तिर्नाहरूको ठूलो अज्ञानता थियो ।

माथि उल्लेखित 'दीपकर' विषयको मेरो दृष्टिकोण सिर्फ विचारक (दिमानले काम गर्ने) हरूको लागि मात्र प्रस्तुत गरेको हुँ । यस विषयमा अन्य केही कुरा ऐतिहासिक तथ्य अनुरूप (किंवदन्ति अनुरूप होइन) प्राप्त भएमा जो सुकैले पनि, सम्यक रत्न बज्राचार्यज्यूले अनुरोध गर्नु भए जस्तै ('खवष दे बहावहीया संक्षिप्त परिचय'मा) आफुले पनि त्यस्तै प्रकाशित गरि दिनु हुन अनुरोध गर्दछु ।

यस विषयमा बिज्ञासा राख्दै गर्दा आ-आफ्नो प्रतिष्ठा बढ्दै जान्ने सिवाय घट्दै जाने त कुरा छैन । होइन त ?

रत्न सुन्दर शाक्य
थालाछे, (नागपोखरी)
भक्तपुर - ४

— सन्दर्भ —

- १) अतीत से वर्तमान — महापंडित राहुल सांकृत्यायन
— बिद्या मन्दिर प्रेस लिमिटेड, वाराणसी—१९५६
- २) पुरातत्त्व निबन्धावली — महापंडित राहुल सांकृत्यायन
— किताब महल, इलाहाबाद—१९५८
- ३) भारतीय इतिहासका उन्मीलन — पंडित जयचन्द्र बिद्यालंकार
— हिन्दी भवन, इलाहाबाद—१९५६

(१३२)

जीवरत्न ग्रन्थमाला

- १) बुद्ध शक्तकम
- २) सुत्त निपात (प्रथम भाग)
- ३) थेरी गाथा
- ४) बुद्ध धर्मको सार संक्षेप
- ५) बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू (प्रथम भाग)

लेखकको प्रकाशित पुस्तकहरू

- १) नेपालको इतिहासमा कलंकित घटना
- २) भिक्षु धर्मालोक महास्थविर
- ३) बाबा साहेव डा० आम्बेडकर
- ४) बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू (प्रथम भाग)